

Urbanizacija u antičkom razdoblju

Lamza, Benjamin

Master's thesis / Diplomski rad

2015

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:180081>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-23**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J.J.Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Diplomski studij pedagogije i povijesti

Benjamin Lamza

Urbanizacija u antičkom razdoblju

Diplomski rad

Mentor: izv. prof. dr. sc. Jasna Šimić

Osijek, 2015. godina

Sažetak

Urbanizacija kao proces nastanka i širenja gradova i antika kao povijesno razdoblje određuju temu ovog diplomskog rada. Rad je podijeljen na tri tematske cjeline: Grčku, Etruriju i Rim. Kako bih bolje shvatio kontinuitet razvoja urbanizma kroz stoljeća, rad sam započeo dajući kratki pregled kretsko-minojske i mikenske kulture te njihovih urbanističkih dostignuća. Ove kulture su predhodile grčkoj antici i snažno utjecale na njezino oblikovanje. Potom sam opisao promjene koje su uslijedile za vrijeme grčkog arhajskog razdoblja. Slijedi prikaz nastanka i razvoja klasičnog grčkog *polis*a, odnosno grada-države, na primjeru Atene, kao njegovog najvažnijeg predstavnika. Posebno poglavlje posvetio sam grčkom kolonijalnom gradu, koji urbanistički gledano unosi važne promjene u način izgradnje grada. Atenska akropola sa svojim hramovima i spomenicima je izdvojena u zasebno poglavlje. Izlaganje o atenskoj arhitekturi razdvojeno je na sakralni i profani dio. Na kraju prvog dijela rada, opisani su grčki stupovni redovi: dorski, jonski i korintski. Središnji dio rada posvećen je etruščanskom urbanizmu. Nakon uvodne riječi o samom narodu, slijedi prikaz njihovih pravila o osnivanju gradova. Slijedeće poglavlje obuhvaća izgled i arhitekturu samog grada i opisuje etruščanska graditeljska dostignuća. Zadnje poglavlje drugog dijela rada je o etruščanskim hramovima i grobnicama. Treća tematska cjelina se bavi graditeljstvom Rimljana. Na početku su izložene rimske tehnike zidanja i gradnje te inovacije koje unose u urbanizam. Zatim je prikazan rimski vojni logor koji je po svom izgledu analogan samom gradu. Slijedi opisivanje arhitekture grada Rima, razdvojeno na dva poglavlja. U poglavlju o profanoj arhitekturi spomenute su javne i stambene građevine a u poglavlju o sakralnoj arhitekturi, opisani su rimski hramovi, mauzoleji i slavoluci.

Ključne riječi: urbanizacija, antika, Grčka, Etrurija, Rim

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. PREDUVJETI NASTANKA GRČKIH GRADOVA-DRŽAVA	2
2.1. KRETSKO-MINOJSKO RAZDOBLJE	2
2.2. MIKENSKO RAZDOBLJE	3
2.3. ARHAJSKO RAZDOBLJE	4
3. GRČKI GRAD	7
3.1. GRČKI KOLONIJALNI GRAD.....	7
3.2. ATENSKA AKROPOLA	8
3.3. PROFANI OBJEKTI.....	9
3.4. SAKRALNI OBJEKTI	12
3.5. GRČKI STUPOVNI REDOVI.....	17
4. URBANIZACIJA NA APENINSKOM POLUOTOKU	21
4.1. ETRUŠČANI	23
4.2. PRAVILA O OSNIVANJU GRADA.....	24
4.3. ETRUŠČANSKI GRADOVI.....	25
4.4. ETRUŠČANSKI HRAMOVI I GROBOVI	27
5. RIMSKO GRADITELJSTVO	29
5.1. VOJNI LOGOR	32
5.2. PROFANA ARHITEKTURA	33
5.3. SAKRALNA ARHITEKTURA	41
6. ZAKLJUČAK	45
LITERATURA	46
POPIS PRILOGA	47

1. Uvod

Proučavanje urbanizacijskih procesa u vremenu antike na području Grčke, Etrurije i Rima čini temu ovog diplomskog rada. Zadatak rada jest proučavanje međusobnih utjecaja ovih kultura u području arhitekture i njihov razvoj urbanizma kroz povijesni period antike. Razdoblje antike me od djetinjstva najviše zanimalo od svih povijesnih doba. Građevine i materijalni ostaci koji nas spajaju s tim prošlim vremenom u meni su probudili interes i zanimanje za povijest. Iz tog razloga sam izabrao ovu temu za diplomski rad. Rad je podijeljen na tri glavna dijela, kronološkim redom. Prve su kretska i mikenska civilizacija, koje predhode onoj helenskoj. Slijedi razvoj gradova-država u staroj Grčkoj, zatim urbanizacija u Etruriji te konačno razvoj graditeljstva u rimskoj Republici odnosno Carstvu. Istaknuti ću specifičnosti gradske sakralne i profane arhitekture Atene i Rima te neke najvažnije spomenike, hramove i druga arhitektonska zdanja. Na kraju ću dati svoj osvrt na značaj urbanizacije u ovom povijesnom razdoblju i na važnost znanja i vještina koje su nam ovi narodi ostavili u naslijeđe.

2. Preduvjeti nastanka grčkih gradova-država

U razdoblju trećeg i drugog tisućljeća prije Krista počinje se razvijati razmjena dobara i ideja između populacija anatolsko-sirijsko-mezopotamskog prostora te egejsko-balkanskog. Najstarija središta preko kojih se vršila razmjena bila su anatolijska neolitska naselja - Mersin, Hacilar, Catal-Höyük, a kasnije i Troja. Preko tih kanala prenosi se materijalna kultura i ideje urbaniziranog Orijenta prvo na Tesaliju, zatim na Peloponez i središnju Grčku te dalje na sjever, u smjeru Dunava. Primjer tog puta kulturnog utjecaja iz sjeverne Grčke na ostatak Balkana vidimo u neolitskim naseljima Sesklo i Dimini. Preko arheoloških nalazišta povjesničari prate razvoj urbanizma u kopnenoj Grčkoj na primjeru formiranja niza prapovijesnih naselja – Orhomenos, Larisa, Eutresis, Lerna, Volos, Karakau, Korint, Malti Dorion i drugih. Iako je ostalo malo nalaza preko kojih bi mogli pratiti razvoj urbanizma tih naselja, ponajviše jer su tokom slijedećih stoljeća bila rušena i ponovno građena, ono što je sigurno jest činjenica o razvoju i promjeni prapovijesne nastambe od kolibe do tolosa, te od kružne ili apsidalne kuće do megarona sa više prostorija. Specifičnost razvoja grčke kulture leži u njenom položaju i geografiji prostora koji ju okružuje. Nedostatak plodne zemlje, razvedenost obale i niz otoka te mediteranska klima usmjerile su ovu kulturu na razvojni put koji je bio drugačiji od poljoprivrednih civilizacija nastalih u dolinama velikih rijeka. Iako je plodno tlo kroz cijelu antiku bilo važno Grcima i određivalo njihovo mjesto na društvenoj ljestvici, ono ipak nije bila suština ekonomskog razvoja. Od samih početaka, obrt, trgovina i pomorstvo su bile su glavne grane gospodarskog napretka.¹

2.1. Kretsko-minojsko razdoblje

Otok Kreta i graditeljstvo minojske kulture nazvane po tamošnjem mitskom vladaru Minosu predhodi onom na grčkom kopnu. Krećani su uz prvu europsku civilizaciju razvili i prvo europsko pismo, oko 1900. pr. Kr., linear A. Kreta i njezina predindoeuropska populacija, početkom 2. tisućljeća pr. Kr., izrastaju u snažnu pomorsku i trgovačku silu zahvaljujući dobrom položaju samog otoka koji se nalazi na trgovačkoj ruti između bliskoistočnih zemalja i maloazijskog, odnosno egejskog prostora. Kretske šume daju drvo za razvoj pomorske flote i u dodiru sa Egipćanima, Feničanima, Babiloncima i drugim narodima, Krećani razvijaju specifičnu

¹ Milić, Bruno, Razvoj grada kroz stoljeća, 1. *Prapovijest – Antika*, 2. izmijenjeno izdanje, Školska Knjiga, Zagreb, 1994., str. 89.

arhitekturu koju najbolje predstavljaju kraljevske palače i gradovi koji su izrasli oko njih. Većina palača je izgrađena na istočnom dijelu otoka u razdoblju od oko 2000. do 1400. g. pr. Kr.²

Najstarija urbana središta ove kulture su Malija u kojoj prvi puta pronalazimo konstrukciju s više katova, zatim Hagia Triada, Kanija, Knosos i Faistos.³ Palače su bile sjedišta lokalnih vladara. Iako je kasniji grčki *polis* bitno drugačiji od kretskih gradova, civilizacijski gledano naprednost minojske kulture zasigurno je utjecala na njegov razvoj.⁴ Pjesnik Homer spominje broj od stotinjak kretskih gradova. Najbolji predstavnik urbanizma minojske kulture bio bi Knos/Knosos, grad s višekatnim stambenim kućama koje su bile poredane jedna do druge. Kretski graditelji su vješto ovladali svojom okolinom te stvorili povezanost između javnih i privatnih prostora. Planski gledano grad odražava složenost i nepravilnost palače koju okružuje. Sam pojam labirinta potječe iz zamršenosti tlocrta palače, ispunjene hodnicima i sobama. Velika dvorišta uokvirena kolonadama, terasasto prilagođavanje konstrukcije prirodnom terenu, uporaba stupova, otvorene i prozračne dvorane i razdvojenost prostorija za stanovanje i primanja sa dugačkim hodnicima, česti su motivi minojske arhitekture. Interijeri palača su bogato ukrašeni freskama živih boja. Arhitektura nije podložna strogoj shematskoj simetriji koju nalazimo kod susjednih orijentalnih civilizacija nego ona odiše duhom stvaralačke improvizacije i sebi svojstvenom organskom sveobuhvatnošću. Zbog svojeg izoliranog geografskog položaja i ekonomske premoći kretska civilizacija nije gradila utvrde i odjeljivala palače od ostatka naselja. Također izostaje postojanje hramova i monumentalnih grobnica. Ipak neki autori navode da izvorište grčkog hrama nalazimo u kretskom Primasu (hram A) i Gortini (Apolonov hram).⁵

2.2. Mikensko razdoblje

Prapovijesno doba Grčke završava oko dvije tisuće godina prije Krista invazijom helenskih plemena koja dolaze sa sjevernih podunavskih prostora na tlo grčkog poluotoka, egejskih obala i otoka. Homer im nadjeva ime Ahejci. Oni su bili polunomadi, pastiri i ratnički narod koji je živio u rodovskim zajednicama. Na čelu tih zajednica zvanih *patrida* ili *ghenos* stoji obiteljski ili plemenski poglavica. Nekoliko takvih zajednica je činilo *fratriju*, nekoliko fratrija plemensku zajednicu *filai*. Novonastala situacija je uzrokovala potrebu za čvršćom političkom organizacijom koja se tada postupno oblikuje u vrstu aristokratske monarhije na čelu s vladarom *basileusom*. Ahejci svojim dolaskom zauzimaju sve plodne doline i strateški važna

² Skupina autora, *Povijest, 2. knjiga – Egipat i antička Grčka*, Europapress holding d.o.o., Zagreb, 2007., str. 232.

³ Regulier, Catherine, *Najveće kulture svijeta – Grčka*, Extrade d.o.o., Rijeka, 2005., str. 9.-15.

⁴ Isto, str. 10.

⁵ Milić, Bruno, *Razvoj grada kroz stoljeća*, str. 90.-93.

područja poput Tebe, Tirinta, Atene, Argosa i Mikene po kojoj i nose ime Mikenjani. Njihova kultura cvate u vremenu od 1600. do 1100. pr. Kr.

Počinju graditi svoje utvrde na prirodnim stjenovitim uzvisinama odakle je bilo lako kontrolirati okolni teritorij. To se smatra prvim činom ka nastanku *polis*a odnosno grada-države. Taj utvrđeni gornji grad zvan *akropolis* označavao je sjedište božanske i političke moći. U podnožju akropole postupno se razvija naselje nazvano *asty* koje s vremenom dobiva na sve većem značaju i u njemu se nalazi glavni gradski trg zvan *agora*. Tu je i tržnica te gradska vijećnica *boulaterion*. Stanovništvo gornjeg, utvrđenog grada se nazivalo *politoi* a ono koje je obitavalo u donjem gradu – *astoi*. Postupno nestaju granice između ta dva dijela grada sve do trenutka dok nisu unutar istih zidina i čine homogenu cjelinu – *polis*. U kasnijem mikenskom razdoblju taj pojam obuhvaća ne samo grad i okolno naselje nego i čitavu pokrajinu koja je pod njegovom političkom vlašću. Tek tada možemo govoriti o pravom gradu-državi.⁶

Utjecaj Mikene se proširio na Kretu oko 1400. pr. Kr., kada su je po svemu sudeći i politički podčinili. Mikenjani su nam ostavili mnoštvo pokretnog arheološkog materijala ali imamo jako malo sačuvanih urbanističkih i arhitektonskih zdanja. Neka od njih su masivne takozvane "kiklopske" zidine i niz vrata koja su ograđivala akropolu Mikene i Tirinta. Tirint ili Tirins kako se negdje spominje, nalazio se na obali i bio je utvrda koja je čuvala mikensku luku.⁷

Ostaci tragova plemenitaških palača su nedostatni i jedino su očuvani brojni jamski grobovi i tolos grobnice. Grobnice tipa tolos su služile za pokapanje rodovske aristokracije. Bile su prekrivene velikim zemljanim humkom, a sam oblik komore je oponašao izgled košnice. Dugački prilazni hodnik je vodio izvana ka grobnoj komori unutar tolosa. Promatrajući kupolu Atrejeve riznice, tzv. lažni svod, možemo pojmiti grandioznost mikenskog graditeljstva iako ne znamo kako je izgledala obična mikenska kuća.⁸

2.3.Arhajsko razdoblje

Nakon ponovne invazije ratničkih plemena sa sjevera oko 1100. godine pr. Kr., prekida se razvoj starosjedilačkih kultura na Egejskom području. Započinje grčki srednji vijek o kojem nemamo pisanih podataka, nazvano "mračnim" dobom, to je razdoblje od četrstotinjak godina tijekom kojih doseljenici Heleni a poglavito pleme Dorana preuzima kulturu starosjedilaca.

⁶ Milić, Bruno, *Razvoj grada kroz stoljeća*, str. 93.-94.

⁷ Norwich, John Julius, *Velike arhitekture svijeta*, Marijan tisak, Split, 2005., str. 55.

⁸ Milić, Bruno, *Razvoj grada kroz stoljeća*, str. 94.

Gradovi koji se najviše razvijaju i dominiraju su Sparta i Atena. Zatim Korint, Olimpija, Delfi a na području južne Italije Siracuza i Paestum.⁹

Iseljenici s grčkog kopna koji bježe od najezde Dorana doseljavaju se na obale Male Azije i osnivaju svoja utvrđena središta nazvana *pyrgoi*. Ubrzo, maloazijsko obalno područje i okolni otoci tj. jonsko područje, postaju mjestima s najrazvijenijim gradskim naseljima poput Mileta, Priene, Efeza i drugih. Nažalost, urbanistika iz te rane grčke epohe nam je nepoznata jer je velikim dijelom nestala u perzijskim razaranjima u 5. st. pr. Kr.

Na grčkom kopnu pokrajina Atika je najviše slijedila razvoj koji vidimo u egejsko-jonskom prostoru, iako prilično postepeno. Tukidid je spominje kao regiju gdje je narod živio u raštrkanim selima. U razdoblju 9. i 8. st. pr. Kr. te seoske zajednice se spajaju u veće cjeline i pojavljuje se već spomenuta *agora* – zajednički trg. Isprva je to samo prostor ograđen zidom koji se nalazi izvan naselja na sigurnom mjestu podno akropole. On predstavlja središnje mjesto gdje su se po prvi puta skupljali ljudi iz okolnih sela kako bi mogli raspravljati i rješavati svoje kolektivne probleme unutar sustava u kojem su bili ujedinjeni. Nastanak trga kao mjesta za slobodnu razmjenu ideja i materije važan je događaj u povijesti jer po prvi puta označuje pojavljivanje političke i humane naravi u ljudi. Jedan od prvih procesa spajanja ruralnih naselja u veću urbanu sredinu tj. nastanak *polis*a, najbolje možemo pratiti na primjeru Atene.

U razdoblju 8. i 7. st. pr. Kr. oblikuje se niz gradova koji imaju vlastitu samostalnost i funkcioniraju kao samodostatne političke zajednice. O urbanizmu u ovom, arhajskom razdoblju od 10. do 8. st. pr. Kr., opet imamo vrlo malo fizičkih ostataka i svako zaključivanje se najviše oslanja na posredne usporedbe i analogije s drugim razdobljima. Više saznajemo od ostataka hramova u svetištima u Delfima, Olimpiji i Delosu.¹⁰

Arhajski grad je mreža gustih, krivudavih i nepravilnih uličica s kućama prizemnicama. On se širi po neravnom terenu u podnožju akropole te je opasan zidinama koje slijede njegov nepravilan tok. Većina gradova iz ove epohe prostorno nisu bili veći od nekoliko desetaka hektara sa otprilike tri do pet tisuća stanovnika. Već spomenuti nedostatak plodnog tla i ograničenost terena uvjetovao je rano raseljavanje i kolonizatorske pothvate, čim bi populacija premašila gradske kapacitete. Na kraju arhajskog doba s pojavom osoba poput Drakona i Pizistrata pojavljuju se i prvi znakovi planske gradnje. Pojavljuju se prve gradske kanalizacije,

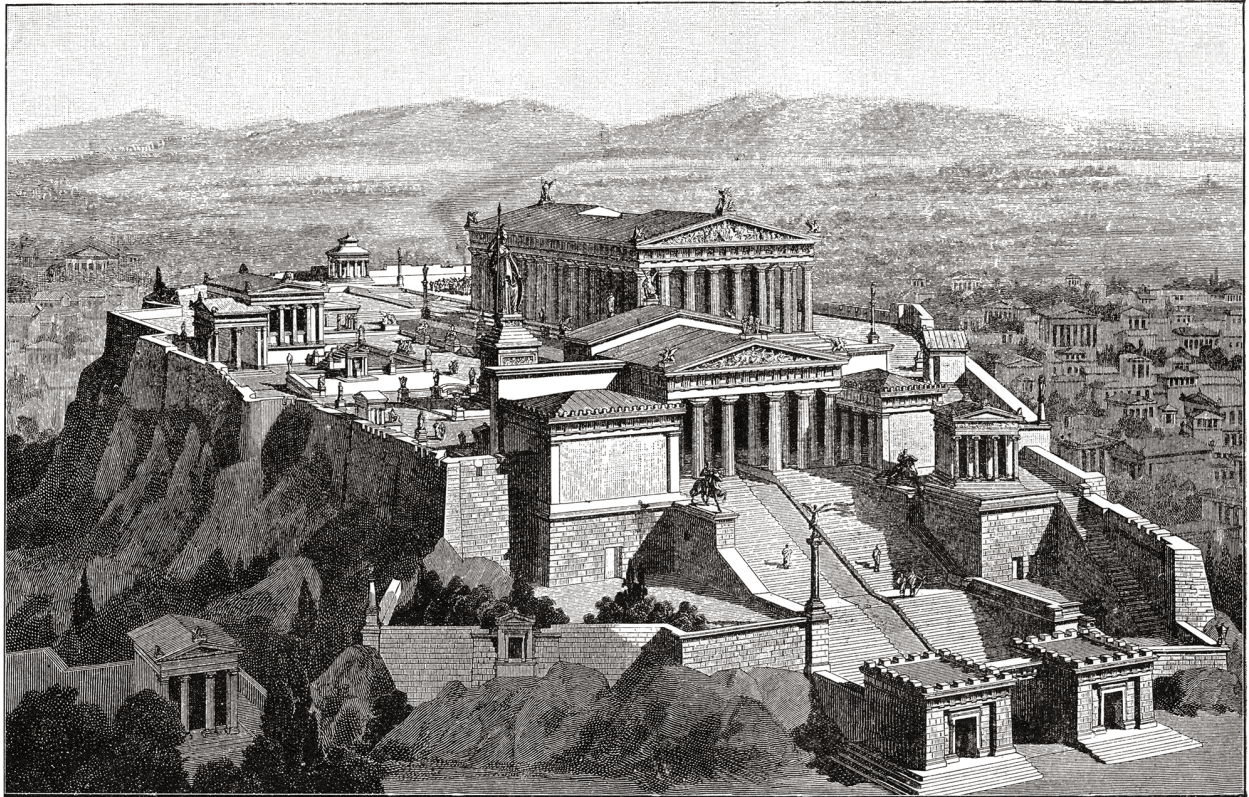
⁹ Čokić, Rade, *Povijest arhitekture*, Školska knjiga, Zagreb, 1968., str. 55.-56.

¹⁰ Milić, Bruno, *Razvoj grada kroz stoljeća*, str. 96.-97.

vodovodi te znakovi urbanističkog planiranja u obliku ustaljenih javnih gradskih prostora: teatar, vijećnica, gimnazij te kuća i hram. Najviše se izdvajaju *agora* kao centar gradskog i političkog života te *temenos* kao sakralno središte koje se najčešće nalazilo na akropoli.¹¹

Эрехтейонъ.

Парѣнонъ

Пропилеи.

Slika 1. Atenska akropola - rekonstrukcija

¹¹ Milić, Bruno, *Razvoj grada kroz stoljeća*, str. 100.

3. Grčki grad

Početak klasične grčke ere postojao je mozaik od stotinjak malih gradova-država koji su se konstantno nadmetali. Svaki je bio autonoman i sadržavao u sebi elemente koji su njegovom građaninu pružali način života koji se uvelike razlikovao od onog na despotskom Istoku ili barbarskom Sjeveru. Grčki građanin je bio uključen u društvena zbivanja njegovog mjesta i nosio naziv političkog bića – *zoon politikon*. Procesom sinoikizma, Atena okuplja razbacana ruralna naselja Atike i oblikuje ih u homogenu zajednicu koja potom preuzima dominantnu ulogu u političkoj i kulturnoj povijesti te ere. Nakon perzijskih razaranja, slijedi urbanistička obnova Atene, obilježena novom racionalnošću i fokusom na svrhovitost pri gradnji. Antički autori se slažu da grad ne bi smio biti prevelik. Veliki grčki arhitekt Hipodam spominje optimalnu veličinu od 10 000 stanovnika. Aristotel kaže da iskustvo govori kako je teško, ako ne i nemoguće organizirati preveliku gradsku zajednicu. Novi sustav izgradnje, *neotheros tropos*, ispunjen je redom i pravilnošću. Po Pauzaniji on se u prvom redu odnosio na agoru te potom na kompoziciju grada u cjelini. Mnogi antički filozofi te suvremeniji istraživači spominju Hipodama iz Mileta, kao jednog od glavnih promicatelja tog novog sustava gradnje. On se naziva jonskim jer dolazi iz grčkih gradova Male Azije. Svi ti gradovi se intenzivno obnavljaju nakon Perzijskog rata i grade na toj novoj planskoj osnovi pravokutnog rasporeda ulica, jednostavnosti gradskih komunikacija i preglednosti javnih prostora. Prema Pauzaniji, gradovi građeni na temelju te klasične koncepcije imaju harmoničnu organizaciju prostora te čine arhitektonsku cjelinu.¹²

3.1. Grčki kolonijalni grad

Od ranog arhajskog doba Grci osnivaju gradove-kolonije diljem obala Sredozemnog mora. Njihov tlocrt i morfologija su bitno drugačiji od grčkog grada u matičnoj zemlji. Ovdje vidimo prisutnost pravilnog i strogog geometrijskog reda. Lokacije za nove gradove se pomno biraju tako da su oni uvijek na geografski najpovoljnijem mjestu za gradnju luke te uvijek postoji plodno poljoprivredno zaleđe kao podrška gradu. Također je morao postojati izvor vode te se smještaj određivao tako da je obrana grada mogla biti što efikasnija i s obalne i s unutrašnje strane. Naselja se razvijaju po duljini bez predhodnih nacrti i prate obalnu liniju ili se razvijaju okomito na nju.¹³ Jasna je razdioba između gradskog prostora za stanovanje okruženog zidom te vanjskog prostora za poljoprivredne djelatnosti. Doseljenici su birali svog vođu *oikistes* te su

¹² Milić, Bruno, *Razvoj grada kroz stoljeća*, str. 105.-109.

¹³ Skupina autora, *Povijest, 4. knjiga – Rimsko Carstvo*, Europapress holding, Zagreb, 2007., str. 349.

svi međusobno bili jednaki po pravima i obavezama. S obzirom na jednakost svi su i dobivali jednake parcele na novom zemljištu. Parcele su pravokutnog oblika a kuće su bile podjednake dimenzija i graditeljskih karakteristika. Iz geometrijskog reda i pravilne podjele naselja nastaje ortogonalna mreža ulica, a izvan zidina pravokutna podjela poljoprivrednih površina te odgovarajući putevi i kanali. Hram se gradi na posebno posvećenom mjestu gdje se donosi tzv. sveta vatra koja gori još od početka puta iz domovine te se brižljivo održava. Glavni gradski trg se smješta na sjecištu dviju glavnih gradskih ulica, a po mogućnost se nalazi u blizini luke. Od kolonije do kolonije grad varira ali uvijek zadržava ovih nekoliko glavnih i jasno prepoznatljivih karakteristika. Svakako treba ubrojiti i strane utjecaje na izgled nekih grčkih kolonijalnih gradova – utjecaj Feničana te Etruščana.

Najstarije kolonije nalazimo na Apeninskom poluotoku početkom 8. st. pr. Kr. Prva od njih je *Kuma* koju su utemeljili Halkidani i Eretrijci s Eubeje 740. godine pr. Kr. Kolonizatorski poduhvati kreću se prvo u smjeru juga Italije te Sicilije. Grad Megara osniva svoju koloniju *Megara-Hyblaea* 728. godine pr. Kr. a grad Korint koloniju *Sirakuzu* tri godine kasnije. Hiblejska Magara je primjer grada gdje su doseljenici masovno povećali već postojeće trgovište zbog postojanja plodne zemlje i trgovačke aktivnosti. U slijedećih dvije stotine godina nastaje većina grčkih kolonija. Sparta osniva *Tarant* 706. pr. Kr., Kreta *Gelu* 688. pr. Kr. a otok Rod čitav niz naselja u Napuljskom zaljevu. U isto vrijeme jonski gradovi s maloazijske obale pokreću kolonizaciju sjevernih i zapadnih obala Crnog mora. Osnivaju se *Sinope*, *Trapezunt*, *Herzones* i drugi. Osnovana je *Cyrene* na afričkoj obali i *Ampurias* na iberskom poluotoku. *Massilia* je osnovana na ušću rijeke Rhone oko 600. g. pr. Kr.¹⁴

3.2. Atenska akropola

Za primjer grčkog *polisa* odnosno grada-države promotrit ćemo Atenu, glavni i najpoznatiji grčki grad. Atena se kao gradska sredina pojavljuje već u mikenskom razdoblju. Mikenska palača je ležala na akropoli i izgrađena je između 13. i 12. st. pr. Kr. a nalazila se na mjestu između današnjeg Partenona i Erehteja i bila okružena masivnim bedemom – pelargikonom. Atenska akropola se nalazi na prirodnom vapnenačkom uzvišenju 154 metra iznad samog grada Atene. To je najviši gradski brežuljak, uskog i izduženog oblika, sa ravnim vrhom i strmin stranama. Od svog nastanka grad je povezan s kultom njegove božice zaštitnice Atene Polijade. U 8. ili 7. st. pr. Kr. u čast nje i Erehtejona je podignut hram.¹⁵ Ateni su

¹⁴ Milić, Bruno, *Razvoj grada kroz stoljeća*, str. 101.-103.

¹⁵ Skupina autora, *Povijest, 2. knjiga – Egipat i antička Grčka*, str. 448.

posvećene tri građevine. Prvi arhaiski hram je izgrađen za vrijeme Pizistrata krajem 6. st. pr. Kr. a uništen je u požaru za vrijeme rata s Perzijancima 480. - 479. pr. Kr. Drugi hram je bio predhodnik Partenona i zvao se *Hekatompedon* što je značilo hram koji je dugačak stotinu stopa. Posvećen je 566. pr. Kr. a srušen 488. pr. Kr. kako bi se oslobodio prostor za prvi Partenon koji je potom također uništen u požaru tijekom perzijskih ratova.¹⁶ Nakon rata s Perzijancima, kreće najveća izgradnja akropole. Atena je najpoznatija po tim spomenicima iz Periklova, to jest Zlatnog doba iz 5. st. pr. Kr.

Akropolu čini skupina hramova do kojih vode stepenice. Na kraju stepenica se nalazi svečani ulazni dio, propileji. Gradnja prvih propileja se pripisuje Pizistratu. Propileji se sastoje od šest stupova sa prednje i sa stražnje strane. Taj monumentalni portal, građen nakon rata, djelo je graditelja Mnezikla iz 437. – 432. g. pr. Kr. Na bokovima se nalazi kasnije izgrađena i jedina dovršena Galerija slika zvana pinakoteka te stražarnica. Na akropoli nalazimo i mali hram Atene Nike Apteros, božice pobjede, ovdje prikazane bez krila kako nikad ne bi napustila grad Atenu. Hram je poznat po mramornoj ogradi koja prikazuje niz Nika, krilatih pobjeda i djelo je kipara Kalimaha, građena oko 410. g. pr. Kr.

Erehtejon je izgrađen na mjestu prvog Ateninog hrama koji je bio posvećen Ateni Polijadi i Posejdonu. Ima netipičan plan i stupove u obliku isklesanih djevojaka Karijatida. Po mitologiji one predstavljaju zarobljene djevojke iz lakonskog grada Karije.¹⁷ Po predaji, na mjestu Erehtejona je grobnica mitskog kralja Kekropa. Na jugoistočnoj padini Akropole ističe se Periklov odeon, manje zdanje četverokutnog oblika sa zašiljenim krovom koji podsjeća na perzijski šator. On je služio za održavanje pjesničkih, glazbenih i dramskih natjecanja.¹⁸

3.3. Profani objekti

Grci ne upotrebljavaju luk i svod pri gradnji velikih građevina ali pronalazimo nadsvođeni polukružni luk kod njihovih kanala, vodovoda i sličnih građevinskih objekata. Kopaju svoje rudnike i do 120 metara dubine za razliku od ranijih koji su bili većinom površinski. Ceste su bile kameno popločane i imale su udubine koje su rađene prema standardnom razmaku kotača teretnih kola i koje su olakšavale vuču. Arhitekturu je uvelike oblikovao okolni prostor. Mediteranska klima, žarko sunce, nedostatak plodnog tla i izobilje

¹⁶ Podini, Marco; Guaitoli, Maria Teresa; Rambaldi, Simone, *Izgubljeni gradovi drevnog svijeta*, Stanek d.o.o., Varaždin, 2008., str. 50.

¹⁷ Čokić, Rade, *Povijest arhitekture*, str. 66.

¹⁸ Podini, Marco; Guaitoli, Maria Teresa; Rambaldi, Simone, *Izgubljeni gradovi drevnog svijeta*, str. 53., 56.

kamena uvjetovali su gradnju prebivališta zaštićenih od svjetlosti i topline. U gradnji, uz kamen, iskorištava se glina i drvo. Za spajanje velikih kamenih blokova prvo se koristi bakar i bronca a zatim željezo u obliku šipki i skoba. Skobe su spojnice od kovanog željeza u obliku slova U sa zašiljenim krajevima. Mramor je također važan građevinski element. Najkvalitetniji je pristizao s grčkih otoka Parosa i Delosa. On je uz crijep služio kao pokrov te završna obloga na grčkim građevinskim spomenicima. Razvijenost grčkog društvenog života uvjetuje razvitak i gradnju čitavog niza javnih građevina različite namjene.¹⁹

Javni prostori

Tržnica koja je bila zatvorenog tipa i u kojoj bi se održavale velike svečanosti nazivala se *stoa*. Stoa je također izraz za trijem. Tržnica otvorenog tipa, natkrivena trijemom - *portikom* zvala se *agora*. Stadion je otvoreni prostor za sportska natjecanja. Okružen je stepenastim nizom sjedišta. Širok je oko 30 metra a dugačak oko 185 metara. Hipodrom je sličan stadionu i namijenjen je natjecanjima s konjima. Biblioteke su bile građevine u kojima su se čuvale zbirke rukopisa. Grci su gradili utvrde, ceste, vodovode i mostove te uređivali luke. Gimnazij je otvoreni prostor, okružen trijemovima i prostorijama a služi kao prostor za podučavanje madih kako govorništu i filozofiji tako i sportu i drugim disciplinama. Osim gradnje hramova, pred grčke graditelje je postavljen zahtjev za utvrđivanjem grada. Kalikrat, za kojeg se smatra da je uveo jonski red u Atenu, gradi oko 460. pr. Kr., dugi zid koji je spajao grad Atenu sa njezinom obližnjom lukom Pirej. S prolaskom vremena, oni standardi koji su se primjenjivali za gradnju hrama sada se protežu na sve javne prostore u gradu. Postavljen je zahtjev za grandioznošću i ljepotom zgrada i događa se to da usporedno s opadanjem političke moći i statusa grčkih gradova, raste broj velikih javnih građevina. Po broju građevina Atena je bila najvelebnija u vrijeme kada je bila rimski provincijski sveučilišni grad.²⁰

Nastambe

Prve najjednostavnije nastambe pravokutnog tlocrta u Grčkoj nazivamo *megaronima*. Imaju ulazni dio, pretprostor, *prodomos* te glavnu zajedničku prostoriju s vatrištem u sredini. Ovaj oblik koji nalazimo u megaronu ujedno čini i sam prvotni oblik svetišta u grčkim hramovima. Kako se razvija kultura i civilizacija tako se i mijenja grčka kuća. Sada se ona gradi tako da sve prostorije imaju izlaz na nenatkriveno dvorište koje se nalazilo u sredini kuće i

¹⁹ Čokić, Rade, *Povijest arhitekture*, str. 56.-57.

²⁰ Norwich, John Julius, *Velike arhitekture svijeta*, str. 64.

nazivalo *aula*. U nju se dolazilo kroz ulazni prostor - *vestibul*. Prostorije s ulične strane su služile kao spremište a one koje su okruživale aulu su služile za goste i rodbinu. Zatim slijedi blagovaonica, *sala prosta*, kroz koju se moglo doći do spavaonice gospodara kuće – *talamos* i spavaonice njegove žene – *amfitalamos*. Predsoblje se nazivalo *mezaulos*. Pored njega su se nalazile prostorije za sluge. Iz predsoblja se izlazilo u vrt. Grijalo se na otvorenim ognjištima, kupaonice nisu postojale a nužnici su bili jako rijetki. U bogataškim kućama sve prostorije koje su okruživale aulu su služile za primanje gostiju te se tek prolaskom kroz *mezaulos* dolazilo do obiteljskog dijela kuće. Vitruvije aulu i sobe za goste odjeljuje u muški dio a spavaonice i sobe za rad u ženski dio kuće.²¹

Kazališta

Prostor kazališta bio je predviđen za izvođenje drame koja se razvila iz zbornih oda za vrijeme Dionizijskih svečanosti. Bilo je potrebno osigurati prostor za zbor (*kor*) i gledaoce. Struktura samog kazališta se razvija između 6. i 5. st. pr. Kr. a njegov konačni oblik se kodificira u 4. st. pr. Kr. Prije toga, kazalište nije imalo jasno definiran oblik, te je bilo, u pravilu, smješteno na prirodno kosom terenu, a idealna je bila zakrivljena, polukružna padina. Poslije je amfiteatar bio građen tako da bi se padina pokrivala koncentričnim polukrugovima ispunjenim sjedalima te zrakasto raspoređenim prolazima sa stepeništima, koji su se širili u pravilnim razmacima od dna prema vrhu gledališta. Gledalište zvano *koilon* je bilo u početku ispunjeno drvenim klupama ali nakon nezgode u Ateni 499. godine pr. Kr., kada se urušio dio gledališta, drvene klupe se zamjenjuju klinastim blokovima kamenih klupa. Poznata su kazališta u Delfima i Taormini te Dionizovo kazalište u Ateni. Malo kazalište u natkrivenom objektu naziva se *odeon*. Kazalište na otvorenom se naziva *amfiteatar*. U dnu se nalazi ravan kružni ili polukružni prostor sa žrtvenikom zvan *orchestra*. To je bio prostor za kor i uz pjesmu i ples tu se odvijao veći dio radnje.²² Ispred orkestre nalazio se *proskenion*, prostor iz kojeg su glumci izlazili na platformu za izvođenje predstave – *skenu*. Ispod skene je bio prostor u kojem bi se glumci pripremali prije početka predstave. Na primjeru amfiteatra građenog u 4. st. pr. Kr. u Epidauru, vidimo da se prostor za gledaoce širi na više od pola kruga oko orkestre, dalje od standardnog

²¹ Čokić, Rade, *Povijest arhitekture*, str. 68.-69.

²² Jansen, H.W., Jansen, Anthony F., *Povijest umjetnosti – dopunjeno izdanje*, Stanek d.o.o., Varaždin, 2005., str. 137.

polumjera. Gledalište je horizontalnom linijom širokog prolaza razdvojeno na gornji i donji dio te je gornji dio strmiji radi bolje akustičnosti.²³

3.4. Sakralni objekti

Grčku arhitekturu odlikuje izvanredna skladnost proporcija. U samoj kompoziciji hrama odnosno njegovim elementima pronalazimo mjeru nazvanu modul koju čini donji promjer stupa to jest zbroj dva radijusa. Uz pomoć tog promjera određuju se sve ostale dimenzije pojedinih elemenata hrama te odnosi širine prema duljini i visini. Modul je važna mjera jer se koristila od samog početka gradnje za mjerenje kamenih blokova, sastavih ploča, te drugih elemenata.²⁴

Grobnice i mauzoleji

Grobnice s malim nadgrobnim spomenici se zovu stele a velike grobnice mauzoleji. Građena 360. godine pr. Kr. pod istočnjačkim utjecajem, golema Mauzolova hram-grobnica u Halikarnasu prvi je primjer monumentalne grobnice. Široka je 66 metara, dugačka 77 a visoka 45 metara. Njen prvi kat je bio visok 20 metara i tu se nalazi, ispunjena reljefima, grobnica karijskog kralja Mauzola i Artemizije. Slijedeći kat se sastoji od 12 metara visoke kolonade oko prostora za žrtvovanja. Krov u obliku stepeničaste piramide je visok 7 metara.

Hram

Hram predstavlja sjedište antropomorfnog kipa određenog božanstva i on pripada svetištu koje ima svoje specifične elemente poput kamenja, stabla, oltara i *temenosa*. Temenos je bio dio zemljišta posvećen bogu te okružen zidovima ili nekim drugim graničnicima. Prapovijest hrama pratimo preko *megarona* mikenskih palača iz 8. st. pr. Kr. gdje tom pojmu odgovara velika dvorana pravokutnog oblika s ulazom na kraćem dijelu i vatrištem u sredini hrama. Megaron je služio za obrede žrtvovanja, slavlja, svetkovine te ratna vijeća. Takve protohramove pronalazimo u Perakori kod Korinta i Dreri na Kreti. Početak šire hramske gradnje kreće u 7. st. pr. Kr. sa izumom crijepa. Gradili su se u pravokutnom obliku, od kamena i bili najčešće dugački sto stopa – *hecatompedon*. Egipatski utjecaj određuje slijed stupova, dorski u Argu i Korintu a jonski u

²³ Norwich, John Julius, *Velike arhitekture svijeta*, str. 64.

²⁴ Čokić, Rade, *Povijest arhitekture*, str. 63.

Maloj Aziji i egejskim otocima. Tek stotinjak godina kasnije se ustaljuju svi elementi klasičnog grčkog hrama: stupovi, frizovi i timpanoni.²⁵

Hram je mjesto posvećeno olimpskim bogovima. Prostorija unutar hrama se zove *naos* i obično sadrži kip božanstva, najčešće drveni – *ksoanon*. Hram je stan božanstva te je ulaz dopušten samo svećenicima, dok se narod okuplja izvan hrama. Grčki hramovi su objekti koji su najopširnije proučavani u povijesti arhitekture, zbog svoje jasne forme, skladnih proporcija, ljepote i monumentalnosti. Grčka plastika te arhitektura predstavljaju sve ono bogatstvo grčke misli, od mitova do filozofije, kulture, demokracije, književnosti i drame. Sam vrhunac pronalazimo u grčkom antičkom hramu. Većinom su hramovi okruženi stupovima. Najstariji oblik hrama čini *templum in antis* – hram u antama. Postoji i dvostruki hram u antama. Pravokutni oblik podnožja hrama okružen stupovima sa sve četiri strane – *peripteros*, najčešći je oblik u sačuvanim spomenicima. Daljnje oblike hrama čine: *prostilos*, *amfiprostilos*, *peripteros*, *dipteros*, *tripteros*, a poseban oblik je imao *odeon* – hram okruglog tlocrta.

Hram možemo podijeliti na predvorje ili trijem *pronaos*, središnji prostor *naos* ili *cella* i stražnji prostor *posticum*. Često se u stražnjem dijelu nalazila riznica – *opisthodomos*. Konstrukcija hrama stoji na njegovom podnožju, tj. prvoj razini ili podgrađu, koje po svom rubu ima najmanje tri stepenice i naziva se *stereobat* ili *krepidoma*. Zatim slijedi *stilobat* ili razina na kojoj stoje prostrani stupovi koji se zovu *pteron*. Prolaz između stupova i zida hrama se nazivao *pteroma*. Kolonadu ili peristil su činili stupovi oko zidova hrama.²⁶ Hram se sastoji od podnožja, stupova, grede ili arhitrave, friza, vijenca, gejzona te timpanona.²⁷ Prije kamena, svi elementi hrama su bili izvođeni u drvetu. Kasnije su drveni elementi zamjenjivani kamenim, a možemo zamisliti da je sigurno bilo razdoblje u kojem su bili hramovi izgrađeni od obaju materijala. Razvojem vještine drveni klinovi koji bi bili zakovani ispod čela stropne grede su preoblikovani u kamene ukrase u obliku kapljice. Čela greda se ukrašuju triglifima, dekorativnim pločama a između njih bi se umetale metope, kvadratne ploče ukrašene reljefima. Grčke graditelje odlikuje ekonomičnost i praktičnost te su tako oni zbog prilično čestih potresa prestali klesati monolitne stupove te počeli postavljati obrađene kamene valjke jedan na drugi. Povezali su ih kroz probušenu rupu u sredini s metalnom šipkom. Također su sve stupove periptera pri dorskim hramovima nagnuli u maloj mjeri prema središtu prostorije kako bi zgrada lakše podnijela horizontalne sile. Arhitrave su izgrađivali od dva ili tri paralelna komada zbog jednostavnosti

²⁵ Skupina autora, *Povijest, 2. knjiga – Egipat i antička Grčka*, str. 337.

²⁶ Jansen, H.W., Jansen, Anthony F., *Povijest umjetnosti – dopunjeno izdanje*, str. 126.

²⁷ Čokić, Rade, *Povijest arhitekture*, str. 60.

montaže i zamjene. Mramor se koristio kako bi njegove fino uglačane površine prekrivale neravnine kamena te kako bi se precizno spajale ploče. Krov je sedlastog oblika, a njegove trokutaste zabate krase reljefne dekoracije.²⁸

Neosporno je da su graditelji hramova promišljeno odabrali najbolje lokacije te orijentaciju hrama, ali ono što neki autori, s pravom, zamjećuju, jest problem prevelike izgradnje unutar svetišta kroz slijedeća stoljeća te dojam pretrpanosti i pretijesnosti prostora unutar samog kompleksa svetišta. Povjesničar i arheolog A. Jarde opisuje:

*"Unutar posvećenog prostora opasanog zidom, mnoštvo hramova, zavjetnih spomenika i skulptura okrenutih u svim mogućim smjerovima prekrivaju jedni druge, zatvaraju i lome perspektive tako da arhitektonski volumeni gube međusobne odnose i proporcije; reklo bi se kao da se svi objekti tiskaju i bore da nađu ono malo mjesta u suviše skučenom prostoru."*²⁹

Iznimka ovome citatu bi bila pravilna prostorna orijentacija svetišta u Argosu i pogotovo u grčkim gradovima kolonijama. Grčka kultura i njihovo graditeljstvo odražavaju dva aspekta – apolonski i dionizijski. Apolonski odražava smišljenost, jasnoću i sredenost dok dionizijski odiše zanosom, strašću i opojnošću. Očitavamo ih u oblikovanju svetišta - čistoća, pravilnost i jednostavnost samog oblika hrama te nesredenost i odsutnost reda u prostornoj organizaciji objekata unutar kompleksa. Grčki hramovi u svetištima su takoreći zauzeli najbolja mjesta u vizuri okoline u kojoj su smješteni. Odabir lokacija poput svetišta u Delfima na obroncima Parnasa ili akropole Lindosa na strmoj litici iznad mora, svjedoče o grčkom panteističkom shvaćanju prirode. Kao da su gradnjom hramova željeli dati svoj doprinos veličanstvenosti okolne prirode i unijeti dašak ljudskog reda u organski ne-red prirode. Postoji očigledna poveznica između grčkog grada i njihovih svetišta. Mnoga svetišta su od svog začetka postojala kao utvrđena naselja poput Atene dok su druga poput Argosa i Delfa bila okružena naseljem ali izdvojena od njega. Takva svetišta su određivala oblik i tempo urbanizacije okolnog naselja.³⁰

Partenon

Partenon je najpoznatiji od svih grčkih hramova. Partenon koji i danas stoji na atenskoj akropoli, izgrađen je između 447. i 438. a dovršen 432. godine pr. Kr. Graditelji su mu bili Iktin i Kalikrat koji su se držali općeg nacrtu genija Fidije. Arheolozi pretpostavljaju da je Fidija vodio

²⁸ Isto, str. 60.-61.

²⁹ Milić, Bruno, *Razvoj grada kroz stoljeća*, str. 98.

³⁰ Isto, str. 99.-100.

realizaciju gradnje te izrađivao skice i reljefe.³¹ Posvećen je božici Ateni, zaštitnici grada. Hram se prostire na površini od 30,8 x 69,5 metara. Tip ovog dorskog hrama je peripter i to sa osam prema sedamnaest stupova. Donji promjer stupova iznosi 1,9 metara a visina je 10,4 metra. Svetište je podijeljeno na dva dijela. Prednji dio je podijeljen na tri broda sa po dva reda stupova i u njemu se nalazio kip Atene čiji je autor spomenuti poznati kipar Fidija. Kip je bio njegovo remek-djelo, 11 metara visok, prikazivao je naoružanu božicu sa bogatom dekoracijom štita, sandala i postolja. Izrađen je od bjelokosti i obložen zlatom takozvanom hriselefantinskom tehnikom. Kip je bio slavan zbog skupocjenih materijala ali i njegove ogromne cijene, koja je uzrokovala oprečne stavove među atenskim građanima.³² Stražnji dio Partenona se naziva postikum i u njemu se nalazila riznica.³³ U dekoraciji Partenona pojavljuju se dvije teme. Povorka Velikih panateneja i bitka između civilizacije i barbarizma. Bitka je prikazana na istočnoj strani hrama, borbom bogova i Giganta, na sjevernoj i južnoj strani borbom Lapita i Kentaura te Grka i Trojanaca kod Troje, a na zapadnoj strani amazonmahijom. Na frizu cele je prikazana procesija Velikih panateneja i niz natjecatelja u prisutnosti olimpskih bogova te lokalnih heroja. Reljefi slave Atenu prikazujući na istočnoj strani njeno rođenje iz Zeusove glave, a na zapadnoj strani njezinu pobjedu nad Posejdom u natjecanju za prevlast nad Atikom i samim gradom.³⁴

Agora

Atenski trg ili *agora* je korištena za vjerska, sudska i politička okupljanja. Prvi spomenici na agori su nam poznati zahvaljujući iskapanjima američkih arheologa i uspoređivanju njihovih nalaza sa Pauzanijinim *Opisom Grčke*. Plan gradnje nije pratio logičan slijed, a početci urbanističkog planiranja javljaju se sredinom 6. st. pr. Kr. Najvažniji dio graditeljskog procesa na agori je završen stoljeće kasnije, izgradnjom niza trijemova na sjevernoj i južnoj strani samog trga te izgradnjom Zeusove stoe. Stilski, kolonade tog zdanja se podudaraju s onima na Partenonu te ih krasi dorski stil na eksterijeru te jonski u interijeru. U arhajske građevine na agori ubrajaju se i vijećnica – buleuterij, dva manja hrama posvećena Apolonu i Zeusu te Bazilejeva stoa, koja čini sjedište arhonta-kralja i u kojoj su se čuvali atenski zakonici. Pizistrat dodaje agori Oltar dvanaest bogova oko 522. g. pr. Kr., te javnu česmu koja je vodom punila poznatu fontanu s devet izvora tzv. Eneakrun.

³¹ Skupina autora, *Povijest, 2. knjiga – Egipat i antička Grčka*, str. 536.

³² Podini, Marco; Guaitoli, Maria Teresa; Rambaldi, Simone, *Izgubljeni gradovi drevnog svijeta*, str. 52.

³³ Čokić, Rade, *Povijest arhitekture*, str. 66.

³⁴ Podini, Marco; Guaitoli, Maria Teresa; Rambaldi, Simone, *Izgubljeni gradovi drevnog svijeta*, str. 51.

Nakon perzijskih razaranja, agora je, s početkom 460. g. pr. Kr., obnovljena te je na njoj izgrađen tolos na kojem je bio smješten pritanej i Oslikani trijem – *Stoa Poikile*. Alkamen, poznati umjetnik, izradio je brončane kipove Atene i Hefesta za veliki Hefestov hram građen dorskim stilom. Novi buleuterij koji je izgrađen iza starog imao je uz arhivsku i novu funkciju – služio je kao hram Majke bogova, metroon. U slijedećem, 4. st. pr. Kr., agora je ostala ista, izuzev izgradnje nove fontane. U 2. st. pr. Kr. vladar Pergama, Atal II. omogućio je izgradnju Atalove stoe u kojoj se nalazi današnji Muzej Agore. Nakon rimskog osvajanja grada, 86. g. pr. Kr., mnoge zgrade i skulpture na agori su srušene i oštećene. Slijedi obnavljanje i rekonstrukcija krajem istog stoljeća. Prvo je obnovljena Kula vjetrova, osmerokutno zdanje u kojem se smjestila Andronikova klepsidra. Atena je rimskoj aristokraciji predstavljala tradicionalno kulturno središte te car August financira obnovu akropole gdje se gradi kružni hram Rome i Augusta oko 27. g. pr. Kr. Slijedi obnova agore, sada pod nazivom Rimska agora. U godinama od 11. do 9. pr. Kr. grade se tri ulaza u tržnicu i trgovine iza kolonada. Najupečatljivija građevina na staroj agori iz Augustovog doba jest Agripin odeon, imponantna mramorna natkrovljena koncertna dvorana sagrađena 15. g. pr. Kr. Građena je pod utjecajem arhitekture iz klasičnog razdoblja i neoantičkih te italo-helenističkih dekorativnih stilova.

Gradska arhitektura Atene oživljava tek za vladavine cara Trajana kada se gradi Panatanijska knjižnica 100. godine poslije Krista. Bila je sačinjena od kolonade stupova duge 77 metara i prodavaonica koje su se nalazile u pozadini. Građeni se i Filopapov spomenik od 114. do 117. g., koji je počasna i pogrebna građevina. Za vrijeme cara Antonina Pija i Hadrijana raste građevinarska aktivnost. Herod Atik gradi veliki odeon s južne strane Akropole. Hram Zeusa Olimpijskog, čija gradnja je počela 600 godina ranije za vladavine Pizistrata, konačno biva završen 132. g. kada ga car Hadrijan prenamjenjuje u svetište carskog kulta u kojem je on štovan kao Jupiter. Car zatim odlučuje sagraditi čitav novi grad istočno od Atene kao suprotnost Tezejevu gradu. Glavi pristup prema njemu je prolazio kroz monumentalni luk tzv. Hadrijanova vrata. Ipak, njegova najimpresivnija građevina je knjižnica pozicionirana sjeverno od agore. Ona je pozamašni kvadriportik s pravokutnom i polukružnom egzedrom na sjevernoj i južnoj strani te s čitaonicama na istoku. U to vrijeme na agori je izgrađena velika bazilika i polukružni nimfej. Kraj Atene kao dotadašnjeg antičkog grada označava napad Herula 267. te invazija Slavena 582. – 583. godine.³⁵

³⁵ Podini, Marco; Guaitoli, Maria Teresa; Rambaldi, Simone, *Izgubljeni gradovi drevnog svijeta*, str. 56. – 61.

3.5. Grčki stupovni redovi

Grčku arhitekturu s obzirom na izgled stupa i drugih elemenata možemo podijeliti na dorsku i jonsku te korintsku, koja je kasnija inačica jonskog stila. Sam izraz stupovni red se odnosi na standardne dijelove i njihov raspored na eksterijeru dorskog hrama.³⁶

Dorski red

Dorski red je najstariji, najčišći po obliku i najjednostavniji u formi. On je prvi postigao vizualnu profinjenost koju slijede kasniji jonski i korintski red. Dorski stil se prostirao na području Peloponeza te južne Italije i Sicilije gdje su bile grčke kolonije. Dorski stup je, za razliku od kretskog, širi pri dnu i uži pri vrhu te malo izbočen. Suženje nije pravocrtno nego je u krivini i kreće od samog podnožja stupa pa do kapitela. Ta vrsta konveksnog proširenja zove se *entasis*. Graditelji su ga primjenjivali kako bi ispravili optičku varku konkavne zakrivljenosti koja postoji ako je stup ravan.³⁷ Dorski red se sastoji od tri glavna horizontalna pojasa: stepenasti dio koji se sastoji od stilobata i stereobata, dio sa stupovima te grede sa vodoravnim komponentama koje se nalaze na njima. Podnožje osnove tzv. stilobat je građen s malim nagibom kako bi se olakšao odvod vode te kako bi se ispravila optička iluzija uleknuća, koja nastaje, ako je osnovica ravna.

Dorski stupovi nemaju bazu, a trup stupa je valjkastog oblika sa 16 do 20 plitkih užljebina zvanih kanelure. Na stupu se nalaze urezani obruci anuli pri vrhu, a na kapitelu se nalazi jastučasti ehinus i na njemu pravokutna ploča abakus. Sama visina stupa je bila, u pravilu, od tri i pol do pet i pol donjih promjera stupa. Grede čine najsloženiji dio ovog stupovnog reda. One se sastoje od arhitrava te iznad njih od slijeda triglifa i metopa. Arhitrav je niz vodoravno složenih kamenih blokova koji su izravno poduprti samim stupovima. Triglifi su okomito izbrazdani elementi, a metope su bile umetnute između njih. Triglifi su nastali izdvajanjem iz krajeva uzdužnih stropnih greda te su ukrašeni sa tri brazde i učvršćeni drvenim klinovima. Metope su četverokutne ploče ukrašene visokim reljefom.³⁸ Ispod i iznad triglifa te iznad metopa nalaze se tanka pravokutna izbočenja, tj. blokovi - mutule, a ispod svakog mutula mali kapljičasti oblici – gute. Metope transformiraju od nekadašnjih jednostavnih dasaka kojima se popunjavao prazan prostor među gredama do kasnijeg umjetničkog izraza u obliku reljefnog prikaza mitskih bića i događaja. Iznad njih se nalazi krov i izbočena ploča vijenca – gejzon koji može imati i svoj

³⁶ Jansen, H.W., Jansen, Anthony F., *Povijest umjetnosti – dopunjeno izdanje*, str. 124.

³⁷ Norwich, John Julius, *Velike arhitekture svijeta*, str. 59.

³⁸ Skupina autora, *Povijest, 2. knjiga*, str. 338.

završni profil zvan sima. Oni čine zabat ili timpanon čija je visina iznosila 1/8 do 1/7 njegove širine. Grede podržavaju taj trokutasti zabat te krovne elemente – nagnuti vijenac i završni profil. Reljefni ukras na vrhu i uglovima zabata hrama se zvao akroterij. Isprva oblikovan u jednostavni simbol palmeta, a vremenom postaje sve složeniji. Plastični reljefni triglifi i metope su služili kao ukras na dijelu hrama koji zovemo friz. Ti elementi su ostali još od drvenih konstrukcija hrama i bili su bojani crveno, plavo ili pozlačeno.

Estetski, dorski stil se odlikuje ozbiljnošću i skromnošću. Minimalizam koji izražava sklad i savršenstvo proporcija te odiše skladom i snagom.³⁹ Svaki element hrama je bio monumentalniji te odavao dojam čvrstine i harmonije. Vitruvije spominje da dorski hram oponaša čvrstoću muškog tijela.⁴⁰ Cijeli hram je bio građen od kamenih blokova koji su bili precizno oblikovani sa glatkim spojevima te su spajani bez vezivne žbuke. Ti vodoravni dijelovi blokova su se nazivali bubnjevi. Ponekad su bili iznutra učvršćeni metalnim sponama. Strop hrama je bio izgrađen od drvenih greda, a krov od terakotnih crijepova koji su bili slagani na kose drvene grede – roženice.⁴¹

Jonski red

Jonski red gradnje nastaje na egejskoj obali u Maloj Aziji. Grci koji su tamo obitali bili su u bližem kontaktu sa starijim civilizacijama Bliskog Istoka. Jonjani su imali trgovačku luku na delti Nila i najvjerojatnije su od Egipćana preuzeli stil gradnje stupa koji ima bazu i kapitel. Od polovice 6. st. pr. Kr. u Efezu, Samu i Didimi nastaje niz velikih hramova sa stupovima koji su vitkiji od dorskih te na vrhu imaju volutu odnosno kapitel u obliku svitka. Takav oblik je već postojao na području od Palestine do Perzije te je izvjesno da su ga Grci preuzeli od drugih naroda i razvili u svom stilu. Od sredine 5. stoljeća pr. Kr. jonski stup se upotrebljava i u Ateni gdje se nalazi u antitezi dorskome stupu te koristi pri gradnji manjih hramova zbog svoje konstrukcijske i stilske prihvatljivosti. Neki od najljepših primjera jonske gradnje se nalaze na Akropoli. Jonsko graditeljstvo doživljava svoj najveći razvoj u vrijeme helenizma odnosno u vrijeme Aleksandra Velikog. U tom 4. st. pr. Kr. obnavljaju se stari maloazijski gradovi, a većina novih koje je Aleksandar osnivao na svom putu ka istoku, se oblikovala u jonskom redu. Graditelji poput Piteja i Hermogena su proslavili jonski stil.⁴²

³⁹ Čokić, Rade, *Povijest arhitekture*, str. 61.

⁴⁰ Skupina autora, *Povijest, 2. knjiga*, str. 339.

⁴¹ Jansen, H.W., Jansen, Anthony F., *Povijest umjetnosti – dopunjeno izdanje*, str. 125.

⁴² Norwich, John Julius, *Velike arhitekture svijeta*, str. 60.

Jonski red je fleksibilniji i fluidniji od dorskoga i njegovo značajno obilježje jest kontinuirani friz bez smjene triglifa i metopa koje nalazimo na dorskom hramu. Za razliku od dorskih, jonski stupovi su vitkiji i puno duži. Visina im je osam pa i do devet donjih promjera stupa. Suženje i entazis postoji ali je manje izražen nego u dorskog stupa. Užljebljenja, kanelire, postoje i dublje su nego u dorskom stilu ali se ne dodiruju oštrim rubom nego je granica između njih odvojena trakom, šira i tupa a oni su zaobljeni na vrhu i dnu. Obično ima 24 žlijeba iako je opsegom manji od dorskog stupa. Jonski stup ima bazu i ona se sastoji od prstenasto postavljenih izbočenja i udubljenja, torusa i trohilusa. Kapitel stupa nosi dva spiralna uvojka, tzv. volutu. Ona prekrivaja jajoliki ukrasni обруч zvan ehinus. Abakus na vrhu stupa je jako stanjen te također ukrašen. Ahritrav ili epistil je dio hrama iznad kapitela i on je u jonskom redu profiliran u trake. Friz je čist bez triglifa a vijenac je zupčast kao i u dorskom redu. Jonski red bi mogli odrediti kao predstavnika vitkosti i ljepote. Njegova osnovna podjela je na umjereniji (atičko-jonski) i ukrašeniji (azijsko-jonski).⁴³ Prve jonske građevine u predklasičnom razdoblju na Peloponezu bile su male zgrade riznica u Delfima. Kada su atenski graditelji oko 450. pr. Kr. preuzimali taj red gradnje, mislili su da je on prikladan samo za hramove manjih dimenzija. Jedan od takvih manjih hramova je onaj Atene Nike na propilejima koji je građen po Kalikratovu nacrtu otprilike između 427. i 424. pr. Kr.⁴⁴

Korintski red

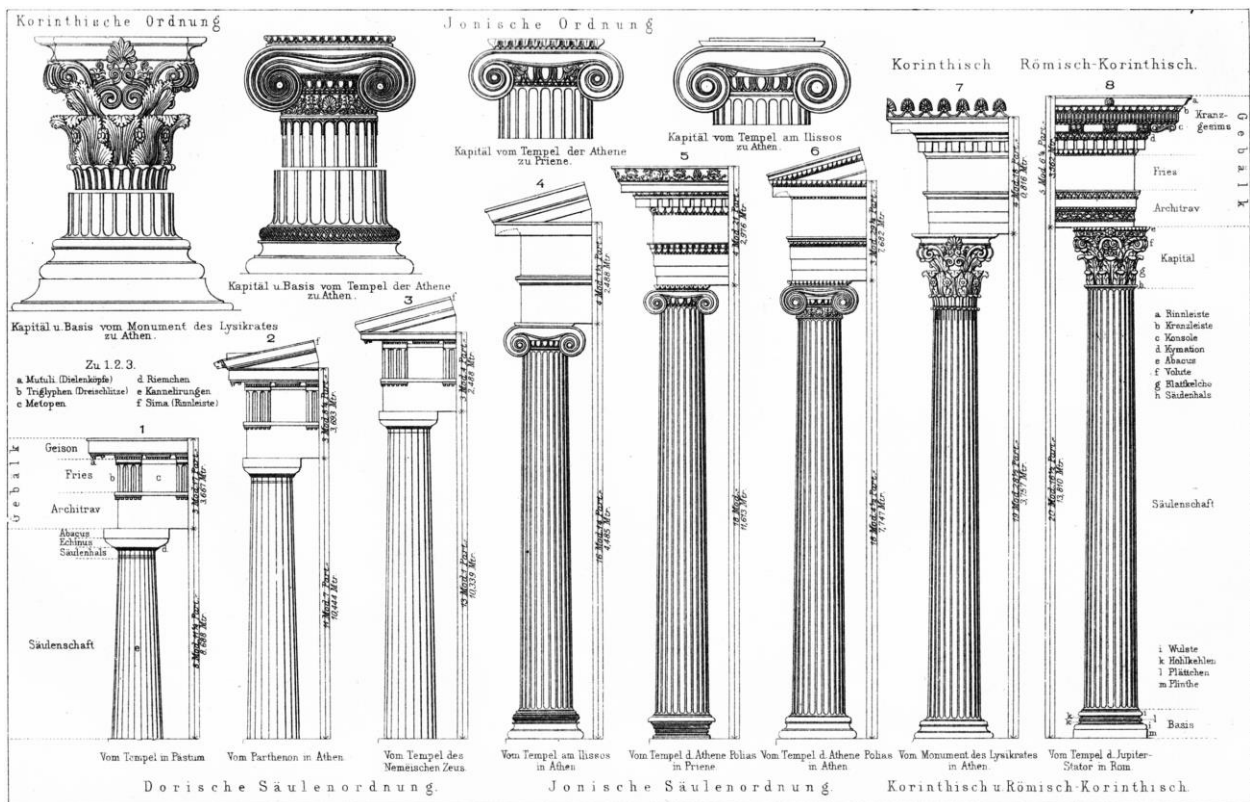
Korintski red gradnje hramova je kronološki najkasniji i smatra se varijantom jonskog reda. Nastaje krajem 5. st. pr. Kr. i sa naglaskom na ornamentaciju služi kao dekorativnija zamjena jonskog reda. Pretpostavlja se da ga je izumio Kalimah u Korintu.⁴⁵ On svoj uzor pronalazi u Egiptu, pogotovo u načinu ukrašavanja kapitela stiliziranim lišćem biljke akanta. Korintski red je dominirao u Ateni i gradovima Male Azije, no najviše su ga razvili Rimljani pri svom prijenosu i kontinuiranom razvitku grčke antike na vlastitom području. Najstariji primjeri su pronađeni na Siciliji. Simetričnost korinskog kapitela činila ga je vizualno pogodnijim za smještaj na uglovima zgrada s kolonadama, dok su jonske volute bile oblikovane za gledanje s prednje strane. Korintski stup je još vitkiji od jonskog, visina mu je od devet i pol do deset donjih promjera stupa. Drugi elementi su vrlo slični kao kod jonskog stupa, jedino se kapitel više razlikuje. Oblik mu je naopako okrenutog zvona prekrivenog skupom kovrčavo oblikovanih elemenata koji uzor pronalaze u izbojacima lišća biljke akantus. Ti elementi kao da izrastaju iz

⁴³ Čokić, Rade, *Povijest arhitekture*, str. 62.

⁴⁴ Jansen, H.W., Jansen, Anthony F., *Povijest umjetnosti – dopunjeno izdanje*, str. 134.

⁴⁵ Norwich, John Julius, *Velike arhitekture svijeta*, str. 61.

obruča na vrhu stupa te iz njih izlaze dosta smanjene jonske volute. U početku se korintski kapitelni red koristi samo u interijerima građevina a tek stoljeće kasnije zamjenjuje one jonske i na eksterijerima zgrada. Najstariji primjer reda je Lizikratov spomenik u Ateni iz 334. pr. Kr., valjkasta građevina na visokom temelju sa šupljom unutrašnjošću ali bez ulaza. To je mala verzija tolosa ili kružnog hrama. Korintski stupovi ovdje ne stoje samostalno nego su to zapravo polustupovi priljubljeni uza zid.⁴⁶

Slika 2. Stupovni redovi - varijante

⁴⁶ Jansen, H.W., Jansen, Anthony F., *Povijest umjetnosti – dopunjeno izdanje*, str. 137.

4. Urbanizacija na Apeninskom poluotoku

Prvi tragovi ljudskih naseobina na tlu Italije pojavljuju se u obliku naselja sojenica na sjeveru, a u drugim dijelovima poluotoka u obliku ušančenih imanja i nekropola. Ta mjesta se nisu razvila u urbanizirane centre prije pojave grčkih kolonizatora u južnoj Italiji i njihove organizacijske strukture grada te pojave naroda u Etruriji koji je bio pod utjecajem egejsko-maloazijske kulture. Najstariji primjer planske gradogradnje na italskom području pronalazimo u Agrigentu, koji snivaju 581. godine pr. Kr. doseljenici iz sicilijske Gele. Primjenjena je standardna shema koja se temelji na križanju ulica pod pravim kutem. Taj model gradnje je nastao povezivanjem paralelnih ulica putem najbližeg, okomitog pravca. On postaje norma pri gradnji kao i već spomenuta parcelacija terena na jednake dijelove od kojih je svaki kolonizator dobio podjednak dio u vlasništvo. Takva shema imitira pravokutni oblik obradivih polja koja su bila u njihovom privatnom vlasništvu. Teoretičar i antički urbanist Hipodam iz Mileta se smatra jednim od utemeljitelja te okomite sheme. Uskladio je kriterije i razne faze u praksi osnivanja novih gradova koje su zatim ljudi slijedili ili u cijelosti ili pak djelomično.⁴⁷ Pri podjeli terena veliku važnost je imao postupak određivanja granica koji se obavljao uz pomoć instrumenta *grome*, svojevrsnog mjernog štapa koji se sastojao od dviju okomitih motki koje su bile pričvršćene na njegovom vrhu i sa čijih krajeva su visila četiri konopa otežana olovom. Groma se mogla okretati za vrijeme uporabe te su se na taj način po terenu određivale i povlačile granice koje su se sjekle pod pravim kutom. S obzirom da je tlo bilo izvor bogatstva, zadaća mjerača terena – geometara/gromatika je bila vrlo važna te su oni uživali ugled u antičkom svijetu.⁴⁸

O antičkoj arhitekturi najviše saznajemo iz djela *De Architectura*, sveska od deset knjiga autora Vitruvija koji je živio u razdoblju između 1. st. pr. Kr. i 1. st. poslije Kr. Ta djela, nastala oko 35.-25. pr. Kr., predstavljaju prvi detaljan traktat o arhitekturi i važan su izvor informacija o antičkom graditeljstvu. Djelo je posvećeno caru Augustu kako bi on mogao provesti svoj urbanistički plan prema specifičnim pravilima umijeća graditeljstva.⁴⁹

Urbanizam italskog poluotoka, koji kasnije preuzima Rim i širi, razvijao se iz više sastavnica. Jedna od njih je pravokutni sustav paralelnih ulica koji je preuzet od Grka. Druga je italski običaj gradnje urbanih centara u podnožju uzvisina prema sustavu fiksne funkcionalne orijentacije sa trima vratima. Ona je bila potaknuta praktičnim razlozima poput drenaže i

⁴⁷ Skupina autora, *Povijest, 4. knjiga – Rimsko Carstvo*, str. 357.

⁴⁸ Isto, str. 349.-350.

⁴⁹ Isto, str. 362.

reguliranja voda, smjera puhanja vjetrova i izlaganja suncu. Dostupnost vode je uvijek bio odlučujući faktor pri biranju lokaliteta za osnivanje grada. Plinije Stariji piše da vode osnivaju gradove.⁵⁰ Postupke pri osnivanju gradova već u razdoblju prvih kolonija prati niz radnji ritualnog karaktera. Nakon povoljnog odgovora iz konzultiranog proročišta slijedi pronalazak prirodnog izvora vode. Potom se trasiraju pozicije gdje će stajati gradske zidine. U unutrašnjosti prostora koji je njima omeđen određuje se sustav širokih ulica, četiri paralelne u jednom smjeru te tri okomite na njih. Manje ulice se trasiraju između većih tako da se odmah određuju parcele za izgradnju pojedinih kuća. Kriteriji opće urbanizacije su bili najvažniji, a podjela i uređenje javnih prostora se određuje kasnije na temelju posebnih normi koje se razlikuju od grada do grada.⁵¹

Antički grad predstavlja jedinstvo sa svojim teritorijem. On se razvija prirodno ili kroz spajanje sela ili kao kolonijski grad osnovan političkom odlukom. Gospodarske djelatnosti u i okolo grada su uglavnom poljoprivrednog karaktera, dok su trgovina i obrt pridonosili relativno malo prihoda gradu. Razlog tomu je i bila visoka cijena prijevoza dobara. Gradske zidine nisu razdvajale grad od okolnog područja do kojeg se dolazilo prolazeći kroz vrata koja su se nalazila na cestama koje su slijedile osnu orijentaciju. Nekropole su se nalazile u predgrađu, uz rubove tih cesta koje su vodile van grada. Kada je zavladao period mira i relativne sigurnosti u rimskim gradovima, naselje se počelo širiti i izvan zidina. Te su se četvrti potom razvijale spontano bez regulacije kvadratnih ili pravokutnih nacрта, najčešće uz glavne ceste ili zdanja poput amfiteatra koji su bili udaljeniji od samog centra. To širenje i "izazak" grada iz zidina mijenja ideju grada kao utvrde te daje uvjete za nastanak otvorenog grada. Ipak, zidine su se zadržale kao simbol grada te su se nastavile izgrađivati u novim, a ukrašavati i obnavljati u starim gradovima.⁵²

Kako su rasli gradovi, tako se i povećavalo stanovništvo. Ono se najviše naseljavalo unutar gradskih zidina. *Insulae* koje su sadržavale obične kuće prizemnice ili jednokatnice, sada postaju pretrpane i rastu u visinu do 20 metara. S obzirom na izgradnju gornjih katova od drveta, te zgrade su bile opasne za život zbog nestabilnosti i lake zapaljivosti.⁵³

Vile su se izgrađivale od strane bogatijeg sloja na većim ili manjim imanjima izvan grada. Na svojevrsni način su pridonijele održavanju stalne komunikacije između sela i grada. One predstavljaju povratak prijašnjim stambenim navikama zemljoposjedničkog plemstva koje

⁵⁰ *lat. aquae condunt urbes*

⁵¹ Skupina autora, *Povijest, 4. knjiga – Rimsko Carstvo*, str. 356.-357.

⁵² Isto, str. 360.-362.

⁵³ Isto, str. 363.

nakon razvoja gradova i dalje živi na selu. Kada je razvoj političkog života u Rimu počeo zahtijevati njihovu stalnu prisutnost, oni se sele u svoje gradske domove. U italjskim antičkim gradovima, monumentalna zdanja su u pravilu podizana u centru grada i često je moralo doći do raščišćavanja javnog prostora kako bi se napravilo mjesta za njih. No, uvijek je poštivana opća gradska planimetrija. Trgovačke djelatnosti su se odvijale u blizini foruma, a obrtničke na periferiji. Trgovina je predstavljala žilu kucavicu grada i ona je u prvom redu održavala život u gradu i povezivala ga sa selom. Antički je grad teško održavao stalnu demografsku sliku bez priljeva seoskog stanovništva. Taj konstantni odnos sela i grada se odrazio kroz utjecaj urbanog građevinarstva na ono seosko. U ruralnim područjima preuzimaju se one planimetrijske sheme koje su prisutne u gradovima te se posjed organizira na isti način.⁵⁴

4.1. Etruščani

U vrijeme grčke kolonizacije južne Italije i Sicilije u 7. st. pr. Kr. u talijanskoj pokrajini Toskani se rađa etruščanska civilizacija. Prema Herodotu, Etruščani potječu od skupine Lidana porijeklom iz Male Azije koji su doselili u Italiju u 13. st. pr. Kr. pod vodstvom Tirena, sina kralja Atisa. Od njegovog imena i potječe naziv *Tyrseoi* ili Tirenci/Etruščani. Prema povjesničaru Dioniziju iz Halikarnasa, Etruščani su autohtono italjsko pleme jer posjeduju vlastite autohtone običaje i jezik. Treća teorija se temelji na zapisu Livija, gdje se oni spominju u vezi s alpskim Retima te da su došli sa sjevera.

Iako je mala vjerojatnost da se u 9. ili 8. st. pr. Kr. dogodila velika pomorska seoba iz egejsko-maloazijskog prostora, a da o tome nema zapisa u grčkim gradovima južne Italije, u prilog Herodotovoj teoriji govori postojanje grobnica tipa *tholos* u etruščanskoj civilizaciji. One nas podsjećaju na mikenske grobnice. Još jedan istočnjački utjecaj se pojavljuje kod Etruščana, a to je pojava hepatoskopije, odnosno promatranja jetre žrtvovanih životinja u službi proricanja budućnosti. Ova pojava je karakteristična za Etruščane, a obrede sličnog tipa pronalazimo u babilonskoj kulturi. Etruščanska umjetnička djela odišu istočnjačkim utjecajem, a njihov još neodgonetnut jezik, sadrži elemente slične onome pronađenom na jednom natpisu sa grčkog otoka Lemna. U imenoslovlju su vidljivi nazivi kakve su koristili Krećani i drugi narodi.

Zaključak se kreće u smjeru ideje da su Etruščani spoj lokalnog stanovništva povezanog sa izvanjskim etničkim i kulturnim utjecajem. Etrurci su autohtoni narod koji bi pretstavljao spoj apeninske civilizacije, kulture Vilanovljana te skupine koje su pridošle iz egejsko-maloazijskog

⁵⁴ Skupina autora, *Povijest, 4. knjiga – Rimsko Carstvo*, str. 362.-363.

prostora. Po svemu sudeći ta tri etnikuma su se spojila oblikujući etrušćansku civilizaciju koja se razvila na području bogatom prirodnim sirovinama.⁵⁵

4.2. Pravila o osnivanju grada

Etrušćanska kultura je bila ispunjena strogim propisima i pravilima koja su određivala privatno i javno ponašanje. U njima pronalazimo i pravila o osnivanju gradova. Posebna se pozornost stavljala na pravilno izvođenje etrušćanskih obreda kako bi grad bio osnovan s bogovima na svojoj strani. Ta činjenica se očituje i u samom Rimu, koji je po svemu sudeći bio osnovan po etrušćanskim načelima i pravilima koji se nazivaju *Etrusco ritu*. Ciceron spominje "Svete knjige" Etrušćana koje se sastoje od tri dijela. U zadnjem dijelu pod nazivom *Libri rituales* zapisane su odredbe i pravila o osnivanju gradova. Tu su precizirane upute o određenju tehnike izbora lokacije grada, zauzimanja prostora, omeđenja samog grada i njegove unutrašnje prostorne orijentacije. Osim Cicerona, Katul, Polibije, Vitruvije i drugi antički autori detaljno opisuju etrušćansku disciplinu osnivanja gradova. Važni su traktati gramatika Hygyna *De limitibus construendis* i Frontina *Liber diazographus* iz zbirke *Gromatici veteris*.

Pri osnivanju grada, prvi čin je bio *inauguratio* – ceremonija proročke svečanosti sakralnog karaktera koja se sastojala od temeljite provjere kvalitete terena, vode i zraka. Ona se ispitivala proučavajući anatomiju utrobe žrtvovanih životinja – *haruspicium* i tumačeći znamenje leta svetih ptica – *augurium*. Prema propisima, osnivanje grada se moralo obavljati u rano jutro. Na terenu koji je odabran prema pravilima, svećenici hrauspici ili auguri bi zaorali prvu posvećenu brazdu koja bi tekla linijom gdje će se nalaziti nove gradske zidine. Taj drugi čin se nazivao *limitatio*. Prostor neposredno uz zidine se zvao *pomerium* i na njemu je bila zabranjena gradnja jer je služio kao zaštitno i pregledno područje u slučaju vanjskog napada na grad. Pomerium se nalazio i s unutrašnje strane gradskih zidina i također se na njemu nije smjelo graditi, opet iz istih razloga. Slijedila je faza *orientatio*. Nakon omeđenja prostora budućeg naselja, površina se dijelila sa dvije okomite ulice na četiri dijela. Smjerovi dvaju glavnih ulica su se odredili prema izlazećem suncu i meridijanu podnevnog sunca. One su bile orijentirane po kardinalnim nebeskim osima u skladu sa etrušćanskim kozmogonijskim i astrološkim sustavom *Templum celeste*. Prema njemu, fizičkim i metafizičkim univerzumom vlada jednaki matematičko-geometrijski red. Ulica trasirana u smjeru istok-zapad se zvala *decumanus maximus* a ona koja je tekla smjerom sjever-jug – *cardo maximus*. Nakon njih se trasiraju manje ulice,

⁵⁵ Skupina autora, *Povijest, 3. knjiga – Helenizam i Rimska republika*, Europapress holding, Zagreb, 2007., str. 423.-427.

koje spajajući tvore pravokutne blokove – *insulae*. Proces osnutka grada završava činom posvećenja – *consacratio*. Gradu se dodijeljuju bogovi zaštitnici i bogati mecena – ugledni državnik ili senator te se nerijetko grad namjerno osnovao i orijentirao po smjeru izlazećeg sunca na dan njegovog rođenja. Taj dan bi ujedno i bio *dies natalis* tog novog grada.⁵⁶

4.3. Etruščanski gradovi

Etruščane se smatra naprednijim od Grka u pogledu urbanog planiranja i umijeća mjerništva. Etruščanski gradovi se razvijaju iz već postojećih sela ili se pak osnivaju prema utvrđenim pravilima i obredima. Etruščani su kao vrsni graditelji imali vrlo razvijenu praksu i teoriju osnivanja grada te jednu čitavu urbanističku doktrinu. Nju su vrlo vjerovatno Rimljani neposredno preuzeli i dalje razvijali iako je to teško sa sigurnošću utvrditi jer je vrlo malo sačuvane etruščanske i rane rimske arhitekture iznad razine tla. Rimljani spominju Etruščane kao majstore urbanog planiranja i geodezije.⁵⁷

Etruščani gradove osnivaju pri dnu prirodnih uzvisina na kojima bi bila akropola. Postoje zidine i pravilno raspoređena gradska vrata. Najčešće su bila troja gradska vrata, a ulice bi vodile od njih u smjeru akropole. Mnoštvo gradova koji se razvijaju u kratkom vremenskom roku ne gravitiraju prema moru – još jedan pokazatelj male mogućnost da su Etruščani došli morskim putem i nametnuli se domaćem stanovništvu. Velike rudne zalihe, znanja obrade metala, bogatstvo plodnog tla i razvijeni obrtnički društveni sloj pokreću takozvano etruščansko čudo. Ekspanzija kreće u smjeru zaleđa, u unutrašnjost Apenina. Iz Toskane i Umbrije se šire prema Kampaniji te Padske nizini. Etruščani nisu nikada bili jedinstveni narod. Gradovi su se ponekad povezivali u saveze radi zajedničke obrane ali često su se i međusobno sukobljavali. Najvažnije su činili: Cera, Tarkvinij, Ruzela, Vetulonija i Populonija koji su bili blizu obali; te Veji, Vulci, Volzinij i Volatera malo udaljeniji od obale. Orvieto (mogući etruščanski naziv je Velzna), Kluzij, Peruzija, Kortona, Arecij i Fezula su bili dalje u unutrašnjosti. Grad Kapua, tada zvan Voltturnum, se spominje kao najvažniji grad.

Etruščani dostižu najviši stupanj razvoja u 6. st. pr. Kr. za što postoje brojni nalazi obrtničke proizvodnje poput keramike, graviranih ogledala i kipova. Pronađeni su i dijelovi dvokolice i mnoštvo natpisa. U drugoj polovici 6. st. pr. Kr. šireći se sjeverozapadno, osnivaju kolonije u Ravenni, Cesenu, Riminiju, Parmi, Piacenzi, Mantovi i Melpumu. U tom stoljeću 12

⁵⁶ Milić, Bruno, *Razvoj grada kroz stoljeća, 1. Prapovijest – Antika*, str. 181.-183.

⁵⁷ Jansen, H.W., Jansen, Anthony F., *Povijest umjetnosti – dopunjeno izdanje*, str. 175.

gradova Etrurije je povezano u savez više vjerskog nego vojnog karaktera, koji je predvodio Volzinij sa sjedištem u Voltumninu hranu u njegovoj blizini.⁵⁸

Etruščani su poznati po stanovitim inovacijama pri gradogradnji. Isušivanje močvara i izgrađivanje spremnika vode koji bi hvatali površinska izbijanja podzemnih voda u obliku malih potoka su neka od njih. Od dostupnih i istraženih ostataka saznajemo da se osim drvnog materijala, sve više se upotrebljava četverokutno prirodno ili klesano kamenje i glina koju su prvo sušili a potom pekli. Na primjeru grada Marzabotta vidimo tehniku koja je česta na mediteranskom prostoru. Temelji su se gradili slaganjem riječnog kamenja koje se potom povezivalo i učvrščivalo glinom. Gornji zidovi su izgrađeni od opeka sušenih na suncu i od mješavine gline, drveta i slame. Kuće su imale jednu prostoriju i pogled na ulicu. Kišnica se skupljala u predviđenu cisternu u sredini dvorišta u unutrašnjem dijelu kuće. Kasnije rimske kuće zadržavaju to unutrašnje otvoreno dvorište koje se naziva *atrij*. Pravokutni tlocrt ispočetka nije prisutan u etruščanskim gradovima, izuzev Marzabotta čije je antičko ime možda bilo Misa i koji su Gali sraznili u 4. st. pr. Krista. Razlog tome je u brdovitosti Toskane iz koje su Etruščani potekli i koja nije dopuštala geometrijske sheme pri gradnji.

Marzabotto se nalazio na Apeninima u blizini Bologne i utemeljen je početkom 5. st. pr. Kr. Imao je pravilu, horizontalnu strukturu i orijentaciju na dvije osi. Pravci ulica su se sjekli pod pravim kutom. Postojale su tri glavne, paralelne ulice koje su se protezale u smjeru istok-zapad te su se okomito križale s jednom velikom ulicom koja je pratila pravac sjever-jug. Mnoštvo manjih ulica je činilo pravokutne blokove zgrada nejednakih opsega. Arheološki ostaci govore o pravilnosti u orijentaciji te je pronađeno granično kamenje na mjestu križanja glavnih ulica. Na jednom od njih je uklesan znak X, simbol grome. Grad je imao razvijenu kanalizaciju i sustav spremišta kišnice. Akropola se nalazila na kraju grada i na njoj su građeni hramovi sa orijentacijom istok-zapad. Pretpostavlja se da se ovo naselje razvilo iz jednog manjeg, prijašnjeg u kojem je pronađen mali zidani hram uz izvor vode, koji se smatra jednim od najstarijih na sjevernom dijelu Italije.⁵⁹

⁵⁸ Skupina autora, *Povijest, 3. knjiga – Helenizam i Rimska Republika*, str. 428.-429.,435.,438.-439.,442.

⁵⁹ Skupina autora, *Povijest, 4. knjiga – Rimsko Carstvo*, str. 353.

4.4. Etrušćanski hramovi i grobovi

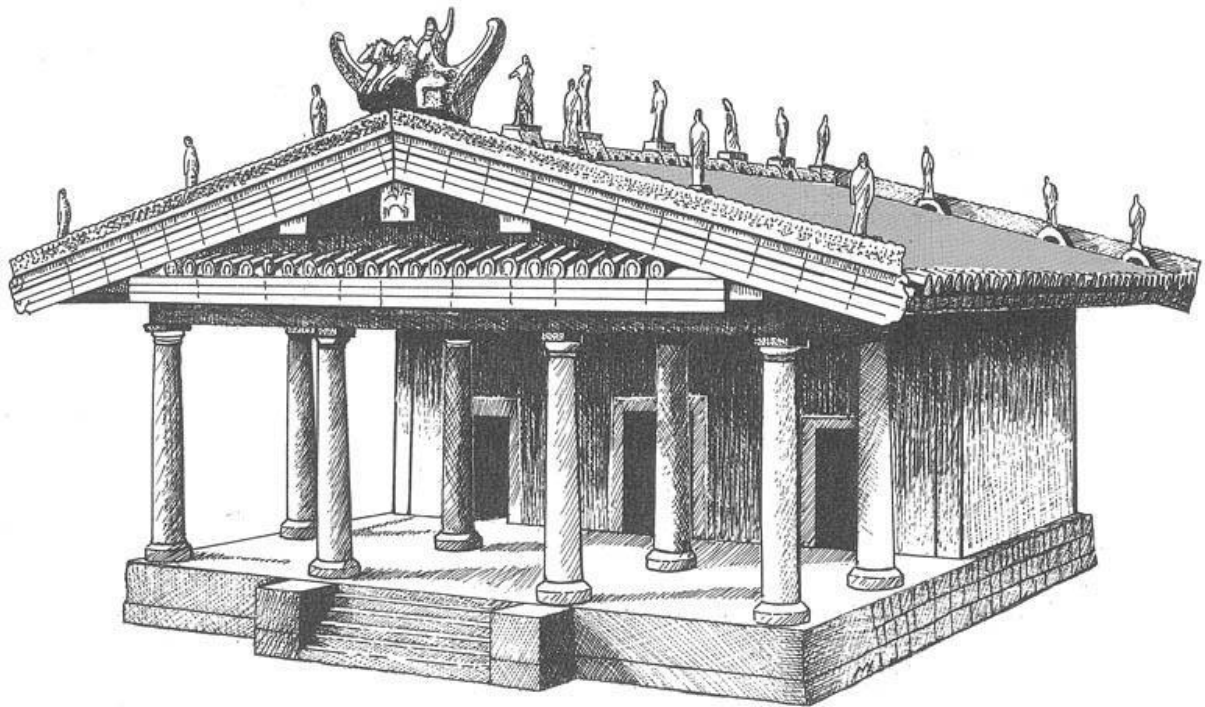
Od etrušćanskih hramova sačuvani su samo kameni temelji jer se smatra da su bili u početku građeni od drveta i/ili opeka. Razlog je vjerojatno bio religijske naravi jer su Etrušćani bili vješti pri gradnji kamenom. Svetišta odražavaju sličnost s jednostavnijim grčkim hramovima ali imaju i svoje specifičnosti u odnosu na njih. O njima najviše saznajemo iz Vitruvijevih djela. Također, o njihovom izgledu saznajemo iz sačuvanih keramičkih modela.

Hramovi se počinju graditi krajem 6. st. pr. Kr. Orijentacija im je bila po osi sjever-jug. Zdanje hrama, gotovo kvadratnog tlocrta, stajalo je na povišenom podiju koji nije bio širi od cele. S južne strane stube su vodile na duboki trijem s dva reda od četiri stupa. Sama cela je u većini hramova bila podijeljena na tri dijela od kojih je svaki pripadao jednom od triju glavnih etrušćanskih božanstava – *Tinia*, *Uni*, i *Menrva*. Tu božansku trijadu preuzimaju Rimljani sa svojim nazivima – *Jupiter*, *Junona* i *Minerva*. Postojali su hramovi i s jednom celom te manjim brojem redova stupova, najčešće jednim ili dva. Hram je bio relativno nizak i imao je krov na dvije vode te je bio sličniji stambenoj zgradi od njegovog grčkog pandana. Na hramu nije bilo mjesta za kamene kipove, a ukrasi bili sačinjeni od terakotnih ploča kojima je bio pokriven arhitrav i rubovi krova. Na nekim hramovima građenima nakon 400. g. pr. Kr. pronađene su terakotne skupine većih dimenzija koje su popunjavale zabat iznad trijema. Primjer etrušćanskog hrama posvećenog bogu Apolonu pronalazimo u Veii-u, u blizini Rima. On je primjer standardne građevine izuzev velike terakotne skupine od četiri kipa koja je bila smještena na rogu krova, iznad trijema. Prikazani su Herkul i Apolon kako se, u prisutstvu drugih bogova, natječu za svetu košutu.⁶⁰

Etrušćanske grobnice dijele se na tri tipa. *Hypogenum* grobnice su bile potpuno ukopane pod zemljom ili smještene unutar prirodno oblikovane šupljine. Grobnica je sadržavala jedan ili više grobova povezanih uskim hodnikom. Gradile su se za osobe visokog društvenog statusa, poput svećenika, političara i vojskovođa. *Aedicula* grobnice su građene na otvorenom i nalik su ranim etrušćanskim kućama. *Tholos* grobnice se grade od 7. st. pr. Kr. i okruglog su tlocrta. Bile su pokrivene zemljanim humkom i služile su kao višegeneracijske grobnice plemićkih obitelji. Jedna od poznatijih je etrušćanska nekropola u Cerveteriju.

⁶⁰ Jansen, H.W., Jansen, Anthony F., *Povijest umjetnosti – dopunjeno izdanje*, str. 173.

U Veii-u je također pronađen izvanredan primjer Apolonovog kipa koji čini remek-djelo etruščanske arhajske skulpture. Grad Veii je bio središte kiparstva u Etruriji šestog st. pr. Kr. što saznajemo iz rimskih zapisa. Spominje se da je posljednji etruščanski vladar poslao majstora kipara iz Veii-a u Rim, kako bi sagradio terakotni kip Jupitera za kapitolijski hram. Vrlo poznat primjer etruščanskog arhajskeg kiparstva je brončani kip vučice koja hrani Romula i Rema. Skulpture djece su dodane u kasnijem, renesansnom razdoblju. Simbol vuka je vezan uz etruščansku mitologiju te naravno onu rimsku.⁶¹

Slika 3. Etruščanski hram u Veii-u, skica keramičkog modela

⁶¹ Jansen, H.W., Jansen, Anthony F., *Povijest umjetnosti – dopunjeno izdanje*, str. 173.

5. Rimsko graditeljstvo

Rimljani nisu prvi otkrili sposobnost vapna da se pretvara u krutu masu kada se pomiješa s vodom ali su zato obilno iskorištavali to tehničko dostignuće. Žbuka, cement i lijev u kombinaciji s opekom postaju moćno graditeljsko oruđe koje se počinje koristiti od 2. st. pr. Kr., a masovnije u vrijeme Carstva. Opeke su bile različitih veličina, najčešće 38x15x10 cm. Postojale su okrugle, poligonalne i lučne opeke. Standardni omjer je bio 1:1.5 stopa. Rimaska stopa ili *paedium* je iznosila 29.6 cm. Krovove su pokrivali crijepovima koji se sastoje od dva elementa: *tegula* i *imbrix*. Otvori na krajevima imbriksa su prekrivani *antefiksima*, u obliku palmeta, maski ili fantastičnih životinja. Pri gradnji, Rimljani su koristili različite naprave i pomagala, kao što su skele, jednostavna koloturna dizala ili veliki kranovi složene konstrukcije. Nakon širenja Rimskog Carstva na Bliski istok, elementi luka, svoda i kupole u potpunosti ulaze u praksu rimske gradnje. Te elemente su preuzeli dijelom od Etruščana i kasnije od Sirijaca. Preuzimanjem tih elemenata sa Bliskog istoka i korištenjem tehnike *opus caementicum* i drugih novih tehnika, nastaju veličanstvena zdanja.⁶²

Luk koji su najviše upotrebljavali je bio sastavljen od blokova klinastog oblika – *vousoira*. Luk je u pravilu polukružni i ima horizontalno naglašeno dno iz kojeg kreće krivina, a vrh je oblikovan završnim kamenom. Produžavajući luk nastaje bačvasti svod koji bi bio popunjen tehnikom lijevanog zida. Križni svod je nastao na mjestu gdje bi se sjekla dva bačvasta svoda iznad kvadratnog polja. Polukupola je bila drugi oblik nadsvođivanja i ona se također razvila iz luka. Kupole su građene iznad okruglog i osmokutnog tlocrta. Oktogon bi se prekrivao sa kupolom kriškastog ili samostanskog oblika, a krug jajolikom ili poluloptastom tzv. kalotastom kupolom. Luk i svod omogućavaju izgradnju nadsvođenih dvorana, palača, kupola, termi, mostova, slavoluka, kanala, akvedukata i niza drugih građevina. Graditelji su uz polukupolu, bačvasti i križni svod upotrebljavali i ranu varijantu rebrastog svoda, što je vidljivo iz sačuvanih Dioklecijanovih termi.⁶³

U početku, pri gradnji, Rimljani su primjenjivali etruščanske i grčke tehnike temeljene na suhom obrađivanju pečene opeke bez uporabe žbuke. Ako se koristilo kamenje nepravilnog oblika, upotrebljavao se termin *opus siliceum*. A ako je ono bilo pravilnog oblika – *opus quadratum*. Kamenje se povezivalo metalnim klinovima ili je bilo jednostavno slagano tehnikom suhozida. Primjer vidimo u rimskom Saturnovom hramu i Marcelovu kazalištu. *Opus*

⁶² Milić, Bruno, *Razvoj grada kroz stoljeća, 1. Prapovijest – Antika*, str. 198.

⁶³ Norwich, John, Julius, *Velike arhitekture svijeta*, str. 76.

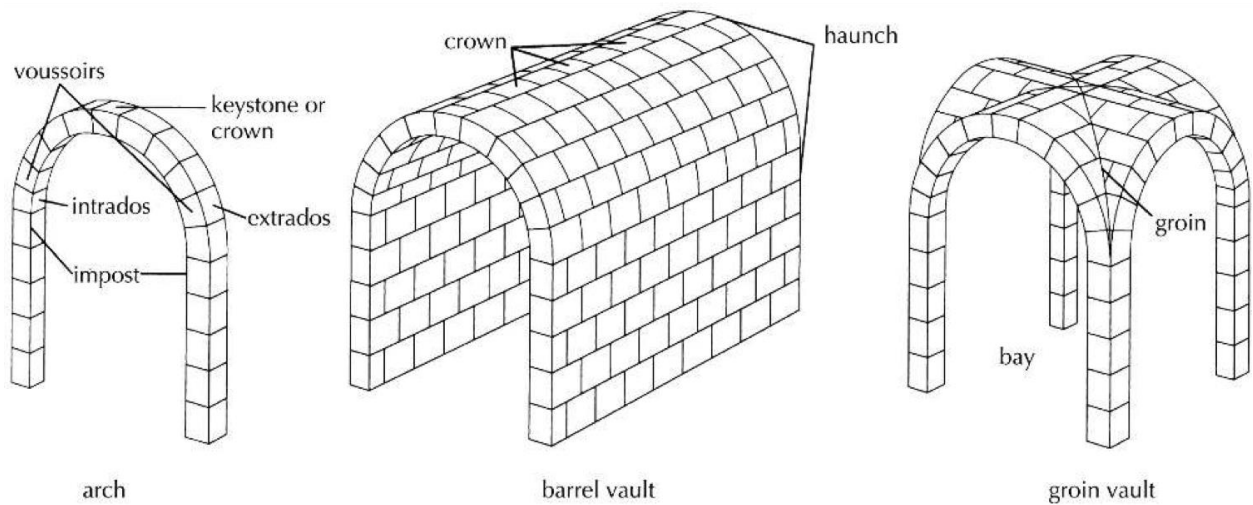
caementicum ili lijevani zid je tehnika gdje se u daščanu oblogu stavljala smjesa vapna, sitnog kamena, glinaste zemlje. Na kraju se zid oblagao opekama ili manjim kamenjem. Primjenjujući tu novinu od 2. st. pr. Kr., rimski graditelji su dobivali čvrste blokove koji su bili puno jeftiniji od kamena te su od njih gradili konstrukcije s velikim svodovima. Metoda je bila vrlo ekonomična jer se mogao upotrijebiti otpadni materijal, kamenje i slično. Eksterijere zgrada su prekrivali komadima kamena četvrtastog oblika, koji su postavljali u obliku mreže – *opus reticulatum*.⁶⁴ Ta tehnika je pojavljuje u 1. st. pr. Kr. a najviše se koristila za vrijeme cara Augusta. Njoj je prethodila manje izrađena varijanta – *opus quasi reticulatum*. *Opus spicatum* je način slaganja opeke, pločica ili klesanog kamena u uzorak riblje kosti. Služio je u dekorativne svrhe za popločenje javnih površina. *Opus africanum* čini tehniku zidanja opekama ili kamenom, pri kojoj se izmjenjuju okomiti i vodoravni blokovi s međuprostorom popunjenim manjim blokovima. Najviše se upotrebljavala u afričkoj provinciji te Siciliji i južnoj Italiji. *Opus craticum* je bila svojevrsna tehnika za siromašne i često je upotrebljavana za gradnju *insula*. U drveni okvir se stavljala kamena ispuna ili bilo kakav materijal koji je bio na raspolaganju: otpadni kamen, neobrađeni kamen, razbijene opeke i slično. Tehnika zidanja pravilnim kamenim blokovima, složenima tako da se spoj blokova u sljedećem redu nalazi na sredini bloka u prethodnom redu se zove *opus isidomum*. Njegova varijanta gdje bi u svakom drugom redu bili blokovi različite veličine je *opus pseudoisidomum*. Tehnika mozaičnog slaganja malih nepravilno izlomljenih komada je *opus incertum* i pojavljuje se krajem 3. st. pr. Kr. Tehnika zidanja od opeke i potom lagano obrađivanje zida na koji se nanosila žbuka te ukrasna reljefna plastika se nazivao *opus latericium*. Mješavina obloge od kamena i opeke koja je bila raširena u cijelom carskom razdoblju je *opus mixtum*.⁶⁵

Rimljani koriste ali i mijenjaju grčke stupovne redove te tako nastaju: rimsko-dorski, rimsko-jonski, rimsko-korintski, toskanski i kompozitni stup. Slični su svojim grčkim uzorima a kapitel kompozitnog stupa je oblikovan kombinacijom jonsko-korintskih elemenata. Rimljani su poznati po gradnji konzola, ukrasnih voluta te gradnje stupova u dekorativne svrhe. Grade visoko pravokutno podnožje za svaki stup a njihovi korintski stupovi su suviše vitki pa nemaju ulogu nosivosti. Graditelji ih, u ulozi ukrasa, grade kao polustupove koje plastično izdvajaju iz zidne plohe te je na taj način dijele. Tu novinu gradnje okomitih niša u vanjskim zidovima zgrada uvode poznati arhitekti Sever i Celer iz druge polovice 1. st. po. Kr., i u Trajanovo doba

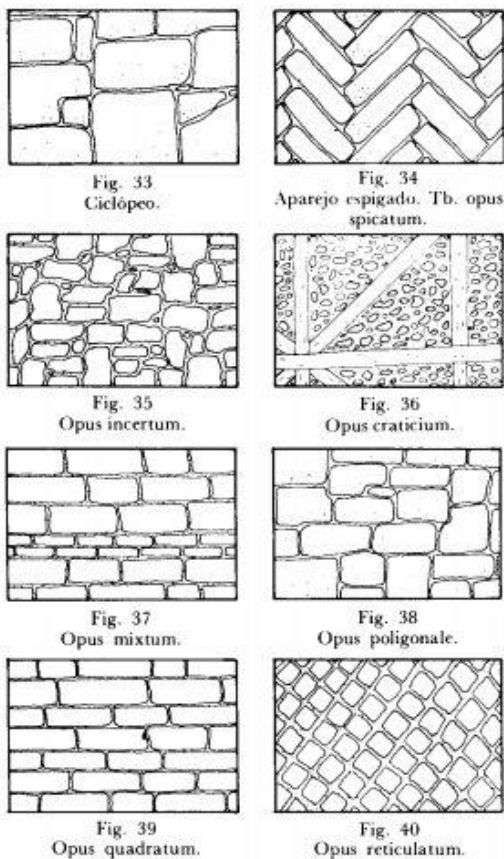
⁶⁴ Skupina autora, *Povijest 5 – Kasno Rimsko Carstvo i rani srednji vijek*, Europapress holding, Zagreb, 2007., str. 145.

⁶⁵ Chamontin, Catherine, *Najveće kulture svijeta – Rim*, Extrade d.o.o., Rijeka, 2005., str. 37.-38., 49.

Apolodor iz Damaska. Rimljani su gradili po uzoru na Etrušćane za vrijeme Republike, a za vrijeme bogatstva Carstva, povode se za kičenošću korintskog stila helenističke ere. Kasnije se često miješaju razni stilski elementi u rimskoj gradnji te dolazi i do narušenja skladnosti, no bez obzira na to, rimsku arhitekturu bi mogli označiti kao eklektičnu.⁶⁶

Slika 4. Rimski luk, bačvasti i križni svod

Slika 5. Rimske tehnike slaganja opeka

⁶⁶ Čokić, Rade, *Povijest arhitekture*, str. 82.-83.

5. 1. Vojni logor

Rimski civilni grad nastaje pod izravnim utjecajem i dijeli mnoge karakteristike sa izgledom vojnog logora – *castra*. Rimljani, narod poljodjelaca i obrtnika bili su svakako i narod vojnika, osvajača i kolonizatora. Vojna obveza rimskog građanina je trajala gotovo čitavog života. Mnogi gradovi koji su se nalazili na važnim strateškim točkama uz granice rimske države nastaju od trajnih vojnih logora i sjedišta legija – *castra stativa*, koji je mogao smjestiti do dvije legije. Privremeni kastrumi su mogli biti ljetni – *castra aestiva* gdje se noćilo u šatorima te zimski – *castra hiberna*, koji su se gradili od čvrstih materijala poput opeke, drveta ili kamena. Zbog mnogih analogija između kastruma i grada, mnogi autori smatraju da korijeni rimskog *urbis quadrata* leže u rimskom vojnom logoru. Kastrum ima pravokutni, skoro četvrtasti oblik, ograničen je i orijentiran isto kao i grad te okružen zidom i obrambenim jarkom. Svaka strana ima po jedna vrata ojačana kulama. Sjeverna vrata *Porta principalis sinistra* i južna vrata *Porta principalis dextra* povezivala je *via principalis* odnosno *cardo*, a istočna vrata *Porta praetoria* i ona zapadna *Porta decumana*, ulica *via praetoria* odnosno *decumanus*. Na križanju se nalazio *praetorium*, prostor sjedišta vojne uprave i zapovjednika logora - *Praefectus Castrorum*. Trg na glavnom križanju, *principium*, okružen je zgradama u kojima je glavni stožer. Tu su se čuvale *insignia* u malom svetištu. Nasuprot *praetoriuma* se nalazio *questorium*, prostorije za kvestore i druge niže rangirane časnike. Po uzoru na gradski forum i kastrum je imao svoj vlastiti, manji forum. Privremeni logori su umjesto zidanih imali kule načinjene od drveta. Većinu zgrada u logoru činile su drvene vojne barake. U svakoj baraci je obitavao jedan odred. Dio unutrašnjosti određen je za spremanje oružja, a dio je bio svojevrsni zajednički prostor gdje su vojnici provodili slobodno vrijeme. Postojale su i zajedničke sanitarne prostorije. Trajni logori su imali skladišta hrane, razne radionice, pa čak i vodovod i centralno grijanje u prostorijama za časnike. Uz granične obrambene zidove, nalazili su se manji kastrumi zvani *castellum* i osmatračnice – *speculae*. Nakon gubitka vojnostrateškog položaja, bilo zbog pomaka limesa ili nekog drugog razloga, kastrum se naseljava civilima i dalje razvija kao grad. Mnogi europski gradovi su se razvili iz rimskih vojnih logora, zadržavši u svome nazivu tradiciju kastruma. Primjer za to nalazimo u Britaniji, gdje mnogi takvi gradovi u svom nazivu imaju sufiks ‘-caster’ ili ‘-chester’ kao Lancaster, Manchester, Winchester, Tadcaster. Ovaj primjer efikasne organizacije bilo vojnog logora ili grada, predvladava u rimskom urbanizmu kao model koji se primjenjivao brzo i efikasno bilo gdje u Carstvu, funkcionirajući kao grad vojnika ili kolona.⁶⁷

⁶⁷ Milić, Bruno, *Razvoj grada kroz stoljeća, 1. Prapovijest – Antika*, str. 184.-185.

5.2. Profana arhitektura

Za vrijeme osnutka grada Rima uzima se godina 753. pr. Kr. To je ujedno i prva godina rimskog kalendara koji računa godine *ab urbe condita*.⁶⁸ Arheološki nalazi na brdu Palatin, u središtu Rima, potvrđuju postojanje naselja iz sredine 8. st. pr. Kr., otprilike u vrijeme kada su grčki kolonizatori došli na Siciliju i južnu Italiju.

Forum

Rimski trg *Forum Romanum* se nalazi na području u središtu Rima, između brda Kapitolij i Palatin. Ta močvarna udolina je služila kao nekropola obližnjih sela od 9. st. pr. Kr. Stanovnici kapitolijskih sela su imali običaj okupljanja u udolini u podnožju brežuljaka te od 6. st. pr. Kr. to mjesto više ne služi kao groblje. Etruščanska dinastija Tarkvinijevaca je provela temeljito isušivanje te je mjesto potom popločeno. Nakon toga Forum postaje omiljeno okupljalište Rimljana zbog činjenice da je postao mjesto gdje su se obavljale razne djelatnosti. Svoju gospodarsku funkciju je vršio postavši prostorom za novčano poslovanje i druge trgovačke i razmjenske poslove. Nakon što su trgovci premjestili svoje trgovine i štandove na tržnicu i trgovačku četvrt *Forum holitorium et boarium* koja se nalazila nešto južnije na obali rijeke Tiber i izvan Servijevih zidina, Forum počinje preuzimati političku, vjersku i pravnu funkciju. Sveta cesta, *Via Sacra* je počinjala na Marsovom polju, prolazila Forumom i završavala na Kapitoliju. Trijumfalne povorke su se kretale tom cestom koja je pratila prirodnu udolinu između brda Palatin i Vestinog hrama.⁶⁹ Na zapadnom dijelu Foruma su se grupirala politička zdanja poput kurije – zgrade senata, govornica i prostora za glasanje. Sakralne zgrade su zauzimale njegov istočni dio. Tu su djevice vestalke imale svoj hram i održavanje svetu vatru te se tu nalazilo i službeno obitavalište vrhovnog svećenika – *pontifex maximusa*. Uokolo su se nalazile brojne trgovine.⁷⁰ Veliki graditelj Foruma je bio Gaj Julije Cezar. Nakon pobjede nad Pompejem, Cezar počinje radove na Forumu, ponovom izgradnjom Sempronijeve bazilike koja se preimenuje u Julijevu baziliku. Pored starog Foruma gradi svoj vlastiti – Cezarov forum te rekonstruira zgradu senata, kako bi se oslobodio prolaz i stvorila komunikacija između dvaju foruma. Nakon njegove smrti, car August nastavlja sa izgradnjom Foruma, dodajući novi, vlastiti forum, tik do

⁶⁸ *lat.* od osnutka grada

⁶⁹ Chamontin, Catherine, *Najveće kulture svijeta – Rim*, str. 12.-14.

⁷⁰ Norwich, John, Julius, *Velike arhitekture svijeta*, str. 68.

Cezarovog. Način izgradnje i dekoracije kipova i trijemova Augustovog foruma je bio ideološki obojen kako bi potvrdio u svijesti građana legitimitet novog carskog režima.⁷¹

Bazilike

Bazilike su bile dugačke i prostrane dvorane koje se prvi puta pojavljuju u helenističkoj Grčkoj. Podrijetlo im nije točno utvrđeno, no smatra se da potječu od egipatskih hipostilnih dvorana s visokim svodovima. Uzor rimskim bazilikama je grčka *Stoa Basileus* – veliki atenski trijem na stupovima. Grčka bazilika je bila velika hipostilna dvorana podijeljena stupovima koji su time tvorili više brodova i traveja odnosno prostora između stupova. Vitruvije opisuje baziliku kao zdanje s tri broda, jednim središnjim i dva bočna na dvije etaže. Ukupna širina brodova je iznosila od jedne trećine do jedne polovine cjelokupne dužine bazilike. U rimsko doba, bazilike se grade u svakom većem i značajnijem gradu. One su tvorile velike natkrivene prostore kako bi mogle primiti obiman broj ljudi. Služile su kao burze i tržnice te mjesta za političke skupove, a jedna od njihovih najvažnijih namjena je bila sudska, gdje su služile kao prostor tribunima za izvršavanje pravde u carevo ime. Sjedište sudaca se nalazilo na povišenom postolju na vanjskom dijelu zgrade. Bazilike su imale drvene stropove te su zato bile podložne požarima.

Prva rimska *Basilica Porcia* je sagrađena 180. g. pr. Kr. na Forumu, na Katonov prijedlog. U to vrijeme se Forum obnavljao od požara iz 204. godine koji ga je djelomično uništio. Prva bazilika je služila kao vrsta natkrivenog foruma i pružala je zaštitu od sunca i kiše te je postala omiljeno rimsko okupljalište.⁷² Vjerovatno najveća natkrivena zgrada u čitavom Rimu je bila Konstantinova bazilika s početka 4. st. n. e. Ona je nastala od prenamjene termi podignutih za vrijeme vladavine Karakale i Dioklecijana. Danas je sačuvan samo bočni, sjeverni brod. Središnji brod je bio pod tri križna svoda i u gornjim dijelovima zgrade su bili veliki prozori koji su stvarali prozračno i svijetlo ozračje. Ulazilo se kroz predvorje – *nartex*, koje je završavalo polukružnom nišom s golemim kipom cara Konstantina. Bazilika u libijskom gradu Leptis Magni, iako oštećena, ubraja se u jedne od najbolje sačuvanih uz onu Konstantinovu u njemačkom gradu Trieru. Ranokršćanske bazilike svoj uzor pronalaze u onom ranijem tipu sa drvenim stropovima i tek nekoliko stoljeća kasnije ustaljuje se gradnja nadsvođenih crkava po Zapadnoj Europi.⁷³

⁷¹ Podini, Marco; Guaitoli, Maria Teresa; Rambaldi, Simone, *Izgubljeni gradovi drevnog svijeta*, str. 69.

⁷² Chamontin, Catherine, *Najveće kulture svijeta – Rim*, str. 50.-51.

⁷³ Jansen, H.W., Jansen, Anthony F., *Povijest umjetnosti – dopunjeno izdanje*, str. 185.-186.

Stambene kuće

Unutrašnje uređenje rimskog grada je oblikovano sustavom ulica, trgova, javnih prostora ali i stambenim prostorima za stanovanje. Opći tip kuće za stanovanje je *domus* – stambeni objekt s unutrašnjim dvorištem. Rimska kuća se razvija pod utjecajem etruščanske i helenističke i sadržava atrij i peristil. Unutrašnje dvorište – *atrium* je bio prostor u sredini kuće oko kojeg se grupiraju ostale prostorije. Služio je za primanje gostiju i obiteljska okupljanja. Na krovu je imao otvor – *compluvium*, a ispod njega na podu nalazi se plitki bazen – *impluvium* koji je služio za skupljanje kišnice. Postojao je i natkriveni atrij ali se puno rjeđe pojavljuje. Ako u kući nema trgovine ili radionice, ona je onda u potpunosti zatvorena prema ulici, bez prozora ili otvora. Zrak i svjetlost dolaze iz unutrašnjeg vrta. Bočno postavljene prostorije – *alae*, bile su bez zida prema atriju. Svaka prostorija u kući je imala određenu funkciju. *Vestibulum* je bio hodnik od ulice do atrija. *Cubiculum* su male prostorije, najčešće spavaonice ili knjižnice i prostorije za druženje ako su smještene bliže atrija. *Culina* je mala kuhinja, mračna i zagušljiva prostorija u kojoj su radili kućni robovi. *Peristilum* je unutrašnji vrt, koji okružen stupovima često sadržava i fontanu, kipove i svetište lara, bogova zaštitnika kućnog ognjišta. Zidovi koji okružuju peristil su bili ispunjeni freskama. *Exedra* je veća prostorija iza peristila koja služi za kućne gozbe i zabave. Pod joj je bio ukrašen mozaicima. *Tablinum* je prostorija sa dva zida koja su se mogla zastrti paravanima. Smještena iza atrija, služila je kao mjesto primanja klijenata i čuvanja obiteljskih financija. U bogataškim kućama i onima s brojnim obiteljima koristio se gornji kat kao mjesto spavaonica a prostorije do ulice *tabernae* su se iznajmljivale trgovcima i pekarima koji su u njima prodavali svoje proizvode. *Triclinium* je bila blagavaonica u bogataškim kućama s ležaljka *lectus* na kojima se objedovalo. Žene su sjedile na stolicama s naslonom – *chatedrama*.⁷⁴

Terme

Terme su izvorne rimske građevine. To su bila javna kupališta i mjesta sastajališta te raspravljanja i druženja. Prvotno su se nalazile samo na ladanjskim vilama, a za vrijeme Carstva se posvuda grade. U termama su se nalazile prostorije za odmor, rasprave i šetnje. U većim termama su postojale i gimastičke dvorane po uzoru na grčke palestre, te gostionice, trgovine, vrtovi, garderobe i nužnici. Svlačionica se nazivala *apoditerium*. Terme su se sastojale od hodnika, vestibula i fojea te slijedećih prostorija: *tepidarium* – prostorija s mlakim bazenom,

⁷⁴ Skupina autora, *Povijest, 5. knjiga – Kasno Rimsko Carstvo i rani srednji vijek*, str. 261.-270.

caldarium – bazen s toplom vodom, *frigidarium* – bazen s hladnom vodom, *unictorium* – prostorija za masažu i trljanje, *laconicum* – prostorije za parne kupelji i znojenje, *prefurnium* – uređaj za grijanje vode i *fornaks* – prostorija s pećima. Građene su i prostori za razne igre te biblioteke i bazilike. U termama su postojale i prostorije predviđene samo za žene. Grijanje vode i zraka se obavljalo sustavom zvanim *hypocaustum*, toplim zrakom koji je strujao iz glavne kotlovnice kroz kanale u podu. To je bio dosta skup način zagrijavanja jer se puno topline gubilo kroz debele kamene stijene od kojih je zdanje bilo građeno.⁷⁵ Da bi terme mogle raditi, bila je potrebna i velika količina vode te su se uz njih u Rimu i Italiji gradili akvedukti. Karakaline i Dioklecijanove terme, jedne od najvećih u Rimu, imale su površinu od 10 do 12 hektara i mogle su primiti oko 3000 ljudi. Velike terme odraz su najvišeg dometa antičke gradnje.

Akvedukti

Akvedukti su građevine za prijenos vode iznad razine zemlje. Pronalazimo ih već u staroj Mezopotamiji i drugdje na području Bliskog istoka. Rimljani ih grade u tehnici lijevanih zidova koja im omogućuje gradnju velikih i stabilnih svodova koji mogu premostiti nepravilan teren i tako skratiti dužinu samog vodovoda koja je znala iznositi i nekoliko desetaka kilometara. Graditelji su izračunavali razliku u visini samog vodovoda kako bi se izbjegao pretjeran pritisak vode. Na različitim dionicama akvedukta su postavljeni spremnici – *castella*, iz kojih je tekla voda brončanim cijevima – *calicae* u olovne cijevi – *fistulae* koje su ju raspodijeljivale do potrošača. Same terme ne bi mogle funkcionirati bez postojanja akvedukata. Kurator Sekst Junije Frotin je zapisao opširnu raspravu o izgradnji rimskih akvedukata. Prvi akvedukt je sagradio Apije Klaudije 312. pr. Kr., a kasnije se grade sve boje verzije: *Anio Vetus*, *Aqua Marcia*, *Aqua Augusta*, *Aqua Antoniana*, *Aqua Julia et Virgo*, *Aqua Claudia* te *Aqua Novus*. Prvi pravi vijadukt je bio *Anio Vetus*, sagrađen 272. pr. Kr., dugačak 60 kilometara, a *Aqua Marcia*, izgrađen 144. pr. Kr., prvi je akvedukt koji je svojom cijelom dužinom prolazio iznad razine zemlje.⁷⁶

Mostovi

Mostovi kao i akvedukti, grade se od osnovnih elemenata stupa i luka. U početku su bili drveni, a kasnije se grade od kamena i betona. Strukturu je činio luk koji se oslanjao na masivne stupove. Mostovi su uglavnom bili širi od 5 metara. Većina ih je bila blago nagnuta od svakog ruba prema sredini. Najstariji kameni most je *Pons Aemilius* sagrađen 142. g. pr. Kr. u Rimu.

⁷⁵ Čokić, Rade, *Povijest arhitekture*, str. 78.

⁷⁶ Chamontin, Catherine, *Najveće kulture svijeta – Rim*, str. 105.-107.

Emilijev most je kasnije nazvan Ponte Rotto – Slomljeni most.⁷⁷ Najveći rimski most je sagrađen za vrijeme cara Trajana na donjem Dunavu kod Željeznih vrata kod Đerdapa. Dužina mu je bila 1135 a širina 15 metara. Podignut je na visini od 19 metara iznad vode. Konstruirao ga je već spomenuti Apolodor iz Damaska. Nakon gubitka Dacije uništava ga car Aurelije.

Ceste

Uz mostove, Rimljani su čuveni po gradnji cesta koje su se protezale do svih kutaka Carstva. Poznata je izreka da svi putovi vode u Rim i ona je odraz te graditeljske sposobnosti. U predrimskom razdoblju već su postojali putevi u Etruriji, Padskoj dolini i Velikoj Grčkoj. Smatra se da su mnoge rimske ceste nastale upravo na tim trgovačkim putevima. Prva tvrda – *munita*, rimska cesta, građena od tucanika te popločena jest Apijeve cesta – *via Appia*. Povezivala je Rim s Kapuom i građena je krajem 4. st. pr. Kr. S vremenom se produžavala te je dobila epitet *regina viarum* – "kraljica cesta". Teritorijalnim širenjem rimske države stoljeće kasnije, grade se ceste u svim smjerovima u središnjoj Italiji. Ceste su uvijek bile na državnom zemljištu i imale javni karakter – *viae publicae*. Nakon odabira trase kojom će cesta ići, teren se kopao do 1 metra dubine, a na močvarnim i pjeskovitim podlogama i dublje. Kada bi se dosegla dubina gdje tlo počinje biti otporno na alat za kopanje, jama bi se ravnala kamenjem te ispunjavala okruglastim kamenim komadima koji bi bili slijepljeni glinom. Na to se stavljao sloj tucanika koji se popločavao stijenama od otpornog bazalta, granita ili porfira. To kamenje je moglo biti široko do pola metra, debljine 20 ili više centimetara. Bilo je dobro spojeno kako bi se onemogućio protok vode u donji dio. Ceste su građene tako da su bile blago ispupčene po sredini, pa se kišnica slijevala prema rubovima i ondje skupljala u uzdužnim kanalima koji su građeni uz samu cestu. Širina ceste je bila otprilike 3 metra, kako bi istovremeno mogla proći dvojica kola. Pijuk, čekić, motika i lopata, činili su osnovnu opremu pri gradnji cesta. Vojska je najčešće gradila ceste prilikom premještanja trupa u druge krajeve. Neke od najpoznatijih cesta u Italiji su bile *via Aurelia*, *via Clodia*, *via Valeria*, *via Flaminia*, *via Postumia*.⁷⁸

⁷⁷ Podini, Marco; Guaitoli, Maria Teresa; Rambaldi, Simone, *Izgubljeni gradovi drevnog svijeta*, str. 78.

⁷⁸ Skupina autora, *Povijest, 4. knjiga – Rimsko Carstvo*, str. 365.-369.

Kazališta

Rimljani su kazališta preuzeli od Grka ali su ih većinom gradili u manjem opsegu sa po pet do dvanaest tisuća sjedećih mjesta. Rimsko kazalište je zatvoreni krug ili elipsa okružena stepenastim sjedištima.⁷⁹ Kao i Grci, Rimljani koriste prirodni pad terena, a prilikom izgradnje teatra na ravnoj podnozi, gledalište grade na kosim svodovima. U početku ih grade od drveta, a kasnije od kamena. Prvi kameni teatar je sagrađen 55. godine pr. Kr. Podizanje umjetnog gledališta na nadsvođenim kosinama je bila novina u usporedbi s grčkim teatrom. Morao se osigurati i prilaz sjedištima pa su tako iza gledališta sagrađeni prolazi i stepeništa kako bi bio moguć lak pristup gornjim etažama, dolazeći sa stražnje strane. Još jedna rimska novina je bila *scaena frons*. Ta kamena kulisa je bio zid iza pozornice koji je oslikavao pozadinsku scenu dramske radnje. Prvi put se upotrebljava u 4. st. pr. Kr. a svoj puni razvitak doživljava u 2. st. poslije Kr. kada postaje bujno, gotovo barokno ukrašen.⁸⁰ Prema uzoru na grčku arhitekturu, Vitruvije piše o načelima izgradnje teatra. On se sastoji od polukružne bine – *orchestra*, gledališta – *cavea*, sa trijemom što natkriva najgornji red sjedala, te pozornice – *scena* ili *pulpitum*. Svaki malo veći grad je imao kazalište. Dobro sačuvani teatri se nalaze u Ostiji, Pompejima, Herkulanumu, Orangeu, Aspendosu, Timgadu i Pergamonu. Najpoznatiji teatri u Rimu su Pompejev i Marcelusov.

Amfiteatri

Amfiteatri su bile građevine okruglog i češće eliptičnog oblika. Broji ih se oko 85 iz rimskog doba i oni su bili pokazatelji važnosti grada u kojem su građeni. Nastali su pod utjecajem teatra i podignuti su na ravnom terenu. Sastoje se gledališta i arene. Gledalište leži na nagnutim svodovima koji se oslanjaju na radijalno postavljene zidove ili stupove. Arena se nalazi u sredini ovalnog gledališta. Ispod arene su se nalazili podrumi prekriveni daskama u kojima se nalazio sav materijal potreban za održavanje igara. Između arene i gledališta nalazio se visoki zid kao zaštita gledatelja. Amfiteatri su služili održavanju gladijatorskih borbi. Prve su održane 264. pr. Kr. pri pogrebnim svečanostima priređenim za Junija Bruta. Do Cezarovog vremena su se održavale na Forumu koji bi se za tu prigodu ogradio. U nekim amfiteatrima su se održavale i pomorske bitke – *naumahije*.

⁷⁹ Čokić, Rade, *Povijest arhitekture*, str. 78.

⁸⁰ Norwich, John, Julius, *Velike arhitekture svijeta*, str. 71.

Koloseum

U Rimu, na prostoru Neronove *Domus aurea*, Flavijevska dinastija gradi najveći amfiteatar u Carstvu. Gradnju je započeo Vespazijan oko 70. g. n.e. smjestivši ga na jezero na kojem se trebala nalaziti Neronova zlatna kuća.⁸¹ Taj najmonumentalniji rimski amfiteatar dovršen je 80. godine n.e. za vrijeme vladavine cara Tita i otvorenje je popraćeno slavljem koje je trajalo 100 dana. Naziv Koloseum dolazi od 38 metara visokog kipa cara Nerona, preinačenog da prikazuje boga sunca Helija i postavljenog uz njega. Veći promjer Flavijevog amfiteatra je iznosio 189, a manji 156 metara. Ovalna arena je bila dimenzija 83 x 48 metara. Bio je visok 50 metara i mogao primiti, po nekim autorima 48.000 do 50.000 gledatelja, dok drugi spominju brojku od 70.000.⁸² U to vrijeme je činio najveću građevinu u Europi. Betonska jezgra s mnoštvom stubišta i hodnicima nasvođenim bačvastim i križnim svodovima služila je brzom protoku posjetitelja u i izvan arene. Vanjski prsten je sagrađen od klesanog kamena sa tri kata. U prizemlju je dorski, najstariji stupovni red. Slijedi nad njim jonski pa zatim korintski. Vodoravni i horizontalni elementi su uravnoteženo raspoređeni.⁸³ Četvrta etaža je bila bez otvora i s obzirom da ništa od nje nije sačuvano pretpostavlja se da je bila izgrađena od drveta. Amfiteatar se mogao natkriti golemim pokretnim platnom kako bi zaštitio gledatelje od sunca i njime je upravljalo stotinjak mornara.⁸⁴

Cirkus

Najstariji oblik igara u Rimu su činile konjske utrke. Između brda Palatina i Aventina se nalazila dolina *Vallis Murcia* na kojoj je izgrađen cirkus kao glavno okupljalište naroda za vrijeme svetkovina. Najstariji cirkus postojao je u Rimu još u vrijeme etruščanskih kraljeva. Cirkus je građevina izduženog četverokutnog oblika čije kraće strane imaju asimetrično zaobljenje. Sama arena je po dužini podijeljena zidom na dva dijela koji se nazivao *spina*.⁸⁵ Na svakom kraju trkaće staze je bio postavljen stup za razgraničenje – *meta*. Spina je bila ukrašena kipovima, obeliscima dovezenim iz Egipta, hramovima i drvenim štapovima za brojenje krugova. Na jednoj strani cirkusa su se nalazile staje i prostori s vagama – *carceres*. Publika bi sjedila na tribinama na preostale tri strane. *Circus Maximus* je bio najveća arena u Rimu sa trkačom stazom od 1500 metara. Nalazio se na *via Appia* i sagrađio ga je Julije Cezar u 1. st. pr.

⁸¹ Norwich, John, Julius, *Velike arhitekture svijeta*, str. 70.

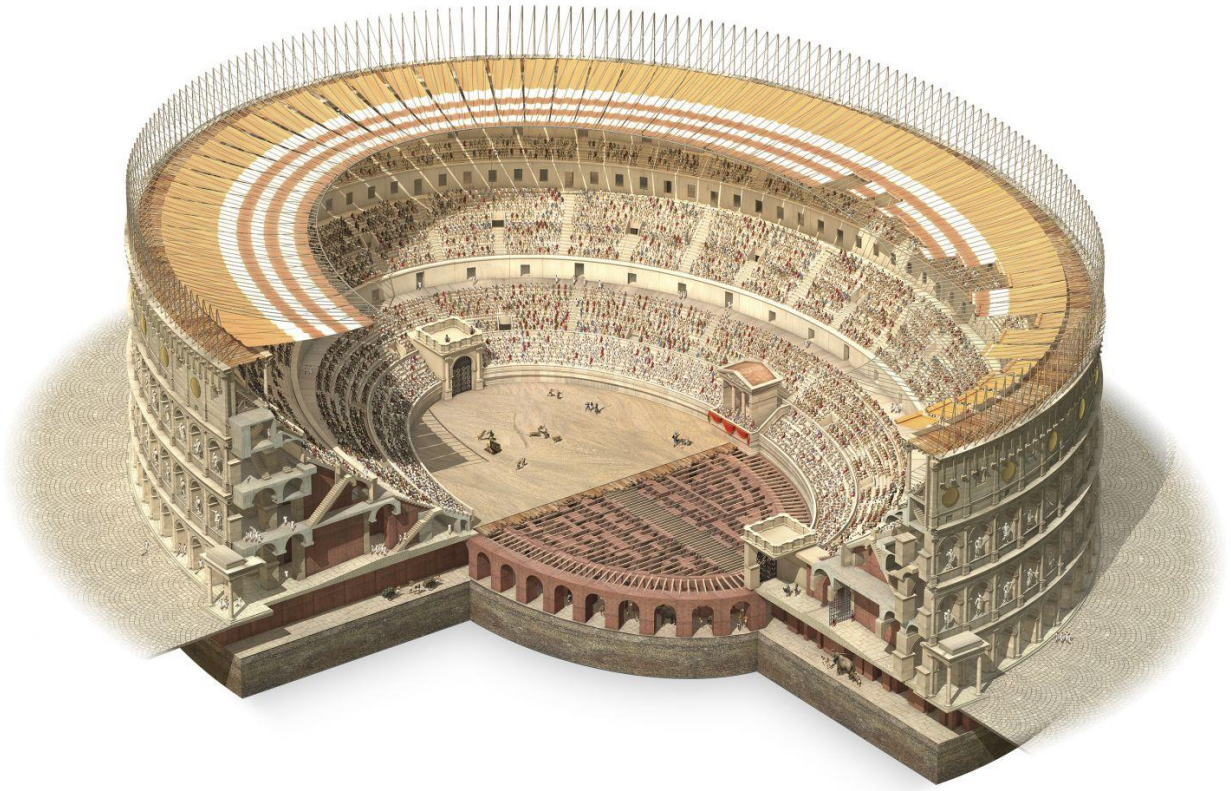
⁸² Skupina autora, *Povijest, 4. knjiga – Rimsko Carstvo*, str. 556.-557.

⁸³ Jansen, H.W., Jansen, Anthony F., *Povijest umjetnosti – dopunjeno izdanje*, str. 182.

⁸⁴ Skupina autora, *Povijest 4. knjiga – Rimsko Carstvo*, str. 557.

⁸⁵ lat. *harena* - pijesak

Kr. Imao je površinu od 645 x 124 metra. Isprva je brojio 150.000 mjesta, a nakon proširenja je mogao smjestiti čak 400.000 ljudi. Na mjestu današnje Piazze Navone u Rimu se nekoć nalazio Domicijanov cirkus, a današnja bazilika svetog Petra stoji na mjestu nekadašnjeg Neronovog cirkusa. Najvažnije utrke kolima su se održavale za vrijeme *Ludi Romani* odnosno Velikih igara koje bi trajale od 4. do 18. rujna svake godine.⁸⁶

Slika 6. Koloseum – rekonstrukcija

⁸⁶ Chamontin, Catherine, *Najveće kulture svijeta – Rim*, str. 77.-79.

5.3. Sakralna arhitektura

Hramovi

Gradnja hramova u većem broju u Rimu počinje od 6. st. pr. Kr. Njihovi hramovi se razlikuju od grčkih i etruščanskih i po interijeru i po svom odnosu spram okolnog prostora. Rimljani su od Etruščana preuzeli osnovni oblik i tlocrt hrama ali su ih za razliku od njih gradili od kamena. Kasnije razvijaju i često grade hramove okruglog tlocrta poput Vestinog i Herkulovog hrama na Forumu. Veze s grčkim i etruščanskim korijenima najvidljivije su u tipovima hramova koji su se razvili za vrijeme rimske ekspanzije, u doba Republike (od 510. do 10. pr. Kr.).⁸⁷ Najveći i najočuvaniji hram okruglog tlocrta je Panteon. Kao i kod Grka, rimski hram – *templum* je boravište božanstva. Izvorno je *templum* bilo mjesto za promatranje i proricanje – auspicije. Kasnije taj naziv dobiva značenje svetog mjesta na kojem se obavljaju religijske aktivnosti. Jedan od prvih rimskih hramova je podignut 509. pr. Kr. na Kapitoliju i posvećen je Kapitolijskoj trijadi, Jupiteru, Junoni i Minervi. Uzor pronalazi u etruščanskom hramu i od njega preuzima određene elemente. Bio je podignut na visokom podiju i pristup je bio moguć samo s ulazne strane, stepenicama. Sprijeda je imao duboki trijem sa šest redova stupova. Unutrašnjost je bila podijeljena na više prostorija a bočni zidovi su bili neukrašeni i imali polustupove. Često u rimskim hramovima prebiva više od jednog božanstva kao na primjeru Kapitolijskog hrama. Svako bi božanstvo imalo zasebnu unutrašnju prostoriju – *cellas*. Mjesto na kojem je bio kip božanstva bilo bi smješteno u stražnjem dijelu, na postolju do kojeg bi se dolazilo stubama. Rimljani su hramove gradili na rubovima javnih otvorenih prostora, što je vidljivo iz nalaza iz Pompeja te ruševina rimskih trgova.⁸⁸ Rimski hramovi iz kasnije ere su oblikovani kako bi služili kao svojevrstne kulise za rituale i događaje koji bi se odvijali vani, ispred njih. Korintska varijanta stupa je bila najomiljenija pri gradnji hramova. Obredna žrtvovanja bi se obavljala ispred hrama na za to predviđenom žrtveniku. Jedan od poznatijih sačuvanih žrtvenika jest *Ara pacis* – žrtvenik mira.⁸⁹ *Maison Carree* u Nimesu u Francuskoj predstavlja školski primjer gradnje ranog rimskog hrama. Odlično je očuvan sa netaknutim eksterijerom. Sadržava korintske stupove rimske varijante.⁹⁰

⁸⁷ Jansen, H.W., Jansen, Anthony F., *Povijest umjetnosti – dopunjeno izdanje*, str. 177.

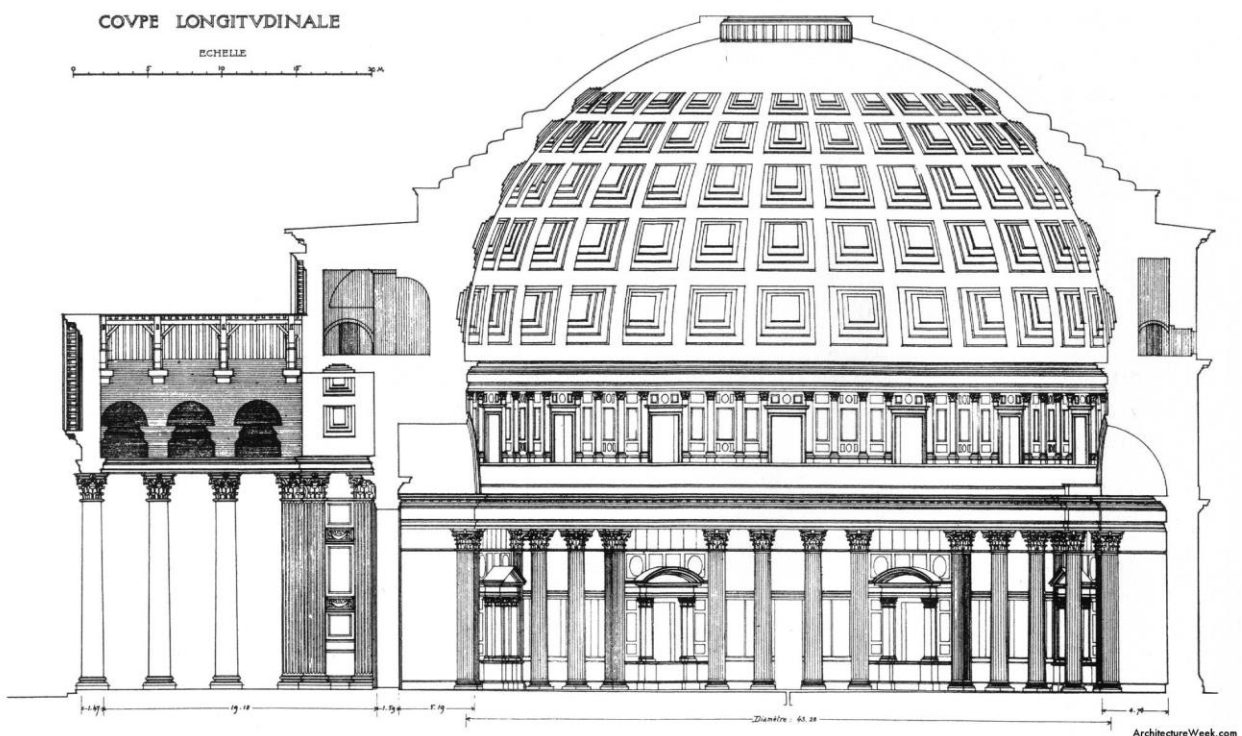
⁸⁸ Norwich, John, Julius, *Velike arhitekture svijeta*, str. 72.

⁸⁹ Čokić, Rade, *Povijest arhitekture*, str. 75.

⁹⁰ Norwich, John, Julius, *Velike arhitekture svijeta*, str. 73.

Panteon

Panteon je hram posvećen svim bogovima. Gradnja je započela za vrijeme Augusta a dovršen je oko 126. godine po. Kr., za Hadrijanove vladavine. Hram je kružno zdanje sa naglašenim ulaznim dijelom, a u unutrašnjosti šesnaest stupova podržava timpanon. Zidovi hrama su debeli oko 6 metara i imaju pravilno raspoređena pravokutna i polukružna udubljenja u kojima su stajali kipovi bogova. Zidovi podržavaju ogromnu kupolu od opeke koja je naknadno građena i koja pokriva površinu od oko 1300 metara kvadratnih. Kupola ima oblik polukugle a donji promjer joj je 43,2 metra. Na njezinom vrhu je otvor širine promjera 9 metara na visini od 43 metra iznad poda. On se naziva *oculus* i kroz njega ulazi svjetlost u zgradu. Kupola je s unutrašnje strane bila ukrašena brončanom ornamentacijom i kazetirana. Korintski stupovi, njihovi kapiteli i zidovi su izrađeni u kombinaciji žutog i bijelog mramora. Svaka niša je sadržavala po dva kanelirana stupa koja podržavaju arhitrav.⁹¹ Ta najveća kupola antike odudara od bilo koje grčke tradicije i izvorno je rimska konstrukcija. Tek građevine iz 19. stoljeća premašuju veličinu ovog najznačajnijeg zdanja rimske arhitekture.⁹²

Slika 7. Panteon – skica presjeka

⁹¹ Čokić, Rade, *Povijest arhitekture*, str. 83.-84.

⁹² Milić, Bruno, *Razvoj grada kroz stoljeća, 1. Prapovijest – Antika*, str. 250.

Mauzoleji

Rimski mauzoleji su bili cilindričnog oblika s kupolastim ili koničnim krovom i građeni su prema uzoru na etrušćanske tolos grobnice. U kasnijem Carstvu građeni su i s poligonalnim tlocrtom, čiji primjer je Dioklecijanov mauzolej. Mauzolej cara Augusta sagrađen je 28. god. n. e. na Marsovom polju, na današnjem mjestu *Piazza Augusto Imperatore*. Okruglog je tlocrta s koničnim krovom. Visine je 42 metra a promjera 90 metara. Činilo ga je nekoliko koncentričnih prstenova od opeke i zemlje, na kojima su rasli čempresi. Na vrhu krova nalazio se Augustov kip. Mauzolej je bio je bogato ukrašen kipovima i reljefima. Ispred ulaza bila su dva obeliska od ružičastog granita, koji su danas dislocirani. Od ulaza se pružao hodnik do pogrebne komore s trima nišama u kojima su bile zlatne urne carske obitelji. Osim Augusta, u njemu je pokopano još 14 osoba, od kojih je posljednji car Nerva. Hadrijanov mauzolej je sagrađen pokraj rijeke Tiber, koji je on dao sagraditi za sebe i svoje nasljednike. To je današnji Castel Sant'Angelo – Anđeoska tvrđava.⁹³

Slavoluci

Vrata i slavoluci su bili izuzetno popularna zdanja kod Rimljana. Oni služe pri svečanim procesijama nakon velikih pobjeda u bitkama i pri vjerskim slavljima. Slavoluk je izvorno rimska građevina i vjerskoga je podrijetla. Nakon povratka s bojnog pohoda vojskovođe i ratnici su prolazili kroz simbolična sveta vrata – *fornix*. Vjerovanje je bilo da će se na taj način pročistiti od razorne i negativne energije koja vlada za vrijeme bitke. Kasnije taj obred dobiva osobno značenje jer simbolizira pobjedu cara nad drugim narodima. U vrijeme Rimskog Carstva naglašen je kult ličnosti te se tako ne slavi više pobjeda nego pojedinac koji ju predstavlja. Kako je rasla želja da se sačuva uspomena na takve posebne trenutke, *fornix* se prestaje izrađivati od drveta i počinje graditi od kamena i mramora. Slavoluci su imali jedna ili troja vrata. Ukrašavali su ih stupovi i bareljefi te ponekad i kipovi koji su ih nadvisivali. Nad samim lukom bi visjeli pobjednički trofeji. Za trijumfalnu povorku smjeli su se kandidirati samo vojskovođe, pretori i konzuli. Da bi im senat odobrio to pravo, morali su ubiti u ratu najmanje pet tisuća neprijatelja. Od kraja Rimske Republike trijumfalna povorka prestaje biti samo čin kojim bi narod iskazivao zahvalnost vojskovođi za pobjedu, nego postaje atrakcija i javni spektakl sa izraženim kultom junaka dana. Poznati sačuvani slavoluk je Titov, podignut posthumno na brežuljku Veliji, između Palatina i Eskvilina. Nakon njegovog osvojenja Jeruzalema 79. godine, car nije dočekao

⁹³ Skupina autora, *Povijest, 4. knjiga – Rimsko Carstvo*, str. 571.

svoj trijumf i preminuo je 81. g. n. e. Svod slavluka je bio visine 15,4 a širine i dubine 4,5 metara. Uklesani bareljef alegorijski prikazuje kako carevu dušu orao odnosi u nebo. Obnovio ga je 1888. Valadier. Još je poznat i Konstantinov te slavluk Septimija Severa koji je sagrađen 203. godine na Forumu između Hrama sloge i zgrade Senata.⁹⁴

Slika 8. Slavoluk Septimija Severa - skica

⁹⁴ Chamontin, Catherine, *Najveće kulture svijeta – Rim*, str. 56.-59.

6. Zaključak

Urbanizacija dolazi od korjena latinske riječi *urbs* koja znači grad. U literaturi se pojam urbanizacije objašnjava kao proces nastanka novih gradova, porast gradskog stanovništva i preobražaj seoskih naselja u gradska, odnosno širenje već postojećih gradova te promjene u načinu korištenja zemljišta. Posljedice urbanizacije su procesi napuštanja sela, odnosno selidba seoskog stanovništva u gradove što utječe i na gospodarstvo u obliku smanjenja poljoprivrednih djelatnosti i jačanja obrta, trgovine i industrije.⁹⁵ Pojam antika dolazi od korijena latinske riječi *antiquus* i znači starinski, odnosno drevan. Antika je naziv za razdoblje europske i sredozemne povijesti između prapovijesti i srednjeg vijeka i obilježava je utjecaj grčke i rimske kulture.⁹⁶

Razvoj urbanih centara na grčkom poluotoku predstavlja nastavak urbanog impulsa predhodnih kultura, poglavito kretsko-minojske i mikenske koje su primile utjecaje starijih bliskoistočnih civilizacija Egipta i Mezopotamije. Usporedno s grčkom kolonizacijom južne Italije i Sicilije, na Apeninskom poluotoku se razvija etruščanska civilizacija. Odlikuje ju mješavina maloazijskih i grčkih utjecaja te autohtonih načina gradnje. Ona je snažno oblikovala rimsku civilizaciju, koja je od nje apsorbirala sve najvažnije urbanističke smjernice te ih dalje razvila. Rimski urbanizam bi okarakterizirao kao asimilirajući. Primili su grčka, bliskoistočna i etruščanska znanja o gradnji te su ih usavršili i dodali im nova, vlastita otkrića. Cjelokupan razvoj urbanizma u Antici predstavlja višestoljetni kontinuitet. Tehnike gradnje koje su onda otkrivene, europski Zapad ponovno "otkriva" i upotrebljava nakon gotovo tisuću godina srednjeg vijeka. Visoka civilizacijska dostignuća Grka, Etruščana i Rimljana još uvijek su predmetom divljenja i proučavanja, zbog sklada svojih proporcija i snažnog vizualnog identiteta. Taj vječni antički uzor duboko je utisnut u svijest Europe i njezinih građevina.

⁹⁵ Skupina autora, *Opća i nacionalna enciklopedija u 20 knjiga, 20. knjiga Tl – Ž*, Pro Leksis d.o.o., Zagreb, 2007., str. 156.

⁹⁶ Skupina autora, *Opća i nacionalna enciklopedija u 20 knjiga, 1. knjiga A – Ar*, Pro Leksis d.o.o., Zagreb, 2007., str. 248.

LITERATURA

1. Chamontin, Catherine, *Najveće kulture svijeta – Rim*, Extrade d.o.o., Rijeka, 2005.
2. Čokić, Rade, *Povijest arhitekture*, Školska knjiga, Zagreb, 1968.
3. Jansen, H.W., Jansen, Anthony F., *Povijest umjetnosti – dopunjeno izdanje*, Stanek d.o.o., Varaždin, 2005.
4. Milić, Bruno, *Razvoj grada kroz stoljeća, I. Prapovijest – Antika, II. izmijenjeno izdanje*, Školska Knjiga, Zagreb, 1994.
5. Norwich, John Julius, *Velike arhitekture svijeta*, Marijan tisak, Split, 2005.
6. Podini, Marco; Guaitoli, Maria Teresa; Rambaldi, Simone, *Izgubljeni gradovi drevnog svijeta*, Stanek d.o.o., Varaždin, 2008.
7. Regulier, Catherine, *Najveće kulture svijeta – Grčka*, Extrade d.o.o., Rijeka, 2005.
8. Skupina autora, *Opća i nacionalna enciklopedija u 20 knjiga, 20. knjiga Tl – Ž*, Pro Leksis d.o.o., Zagreb, 2007.
9. Skupina autora, *Opća i nacionalna enciklopedija u 20 knjiga, 1. knjiga A – Ar*, Pro Leksis d.o.o., Zagreb, 2007.
10. Skupina autora, *Povijest, 2. knjiga – Egipat i antička Grčka*, Europapress holding d.o.o., Zagreb, 2007.
11. Skupina autora, *Povijest, 3. knjiga – Helenizam i Rimska republika*, Europapress holding, Zagreb, 2007.
12. Skupina autora, *Povijest, 4. knjiga – Rimsko Carstvo*, Europapress holding, Zagreb, 2007.
13. Skupina autora, *Povijest, 5. knjiga – Kasno Rimsko Carstvo i rani srednji vijek*, Europapress holding, Zagreb, 2007.

POPIS PRILOGA

Slika 1. Atenska akropola – rekonstrukcija, str. 6.

<http://ancientrome.ru/art/artwork/arch/gr/athenae/ath010a.gif>

(preuzeto dana 15. 9. 2015.)

Slika 2. Stupovni redovi – varijante, str. 20

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/53/Schema_Saeulenordnungen.jpg

(preuzeto dana 15. 9.2015.)

Slika 3. Etruščanski hram u Veii-u, skica keramičkog modela, str. 28.

http://classconnection.s3.amazonaws.com/927/flashcards/891927/jpg/etruscan_temple_portonaccio_temple_veii1323721363145.jpg

(preuzeto dana 15. 9. 2015.)

Slika 4. Rimski luk, bačvasti i križni svod, str. 31.

https://classconnection.s3.amazonaws.com/301/flashcards/875301/png/types_arches1352785202685.png

(preuzeto dana 16. 9. 2015.)

Slika 5. Rimske tehnike slaganja opeka, str. 31.

http://lh5.ggpht.com/-F4RT_IHvDT4/SRcMI0XaZjI/AAAAAAAAAF-Q/ovjcm3Zq4u4/08%252520-%252520Aparejos%252520romanos.jpg?imgmax=640

(preuzeto dana 16. 9. 2015.)

Slika 6. Koloseum – rekonstrukcija, str. 40.

http://res.cloudinary.com/dk-find-out/image/upload/q_80,w_1440/187527_Colosseum_RT_ke2eim.jpg

(preuzeto dana 16. 9. 2015.)

Slika 7. Panteon – skica presjeka, str. 42.

http://www.arch.mcgill.ca/prof/sijpkcs/abc-structures-2005/Lectures-2005/lecture-7/pantheon-3_files/pantheon-section.jpg

(preuzeto dana 16. 9. 2015.)

Slika 8. Slavoluk Septimija Severa – skica, str. 44.

https://www.theantiquarium.com/data/uploads/big-images/desgodetz_003276_1.jpg

(preuzeto dana 16. 9. 2015.)